

Inistiitiyuutii Leenjii Ogeessota Qaamolee Haqaa fi Qorannoo Seeraa Oromiyaa

**Rogummaa, Fudhatamummaa fi Madaallii Ragaa
Moojulii Leenjii Hojiin Duraa**

Qopheessitoonni;

- 1. Angeessaan Itichaa**
- 2. Habtaamuu Bultii**

Fooyeessaan: - Angessaan Itichaa

Gulaaltonni:

- 1. Addaamuu Dhufeeraa**
- 2. Dhaabaa Dirribaa**
- 3. Miiliyoon Tarafaa**

Amajjii /2012

Adaamaa

Gabaajeewanii fi Kottoonfachiiftota Adda Addaa

- MMWO Mana Murtii Waliigala Oromiyaa
- MMWF Mana Murtii Waliigala Federaalaa
- MMO Mana Murtii Ol'aanaa
- MMA Mana Murtii Aanaa
- RDFI Rippaabiliika Dimokiraatawaa Federaalawaa Itoophiyaa
- Dha/Ij Dhaddacha Ijibaataa
- Kwt Keewwata
- A/Alangaa Abbaa Alangaa
- SDFHH Seera Adeemsa Falmii Hariiroo Hawaasaa
- SDFY Seera Adeemsa Falmii Yakkaa
- SY Seera Yakkaa
- SHH Seera Hariiroo Hawaasaa
- SMO Seera Maatii Oromiyaa
- Lakk. Lakkoofsa

Baafata

Gabaajeewanii fi Kottoonfachiiftota Adda Addaa	i
Baafata	ii
Seensa	1
KUTAA TOKKO	4
Hubannoo Waliigalaa Seera Ragaa.....	4
Boqonnaa Tokko	4
1. Yaadrimee Ragaa, Barbaachiisummaa Ragaa fi Gosoota Ragaa	4
1.1. Yaadrimee fi Maalummaa Ragaa.....	4
1.2. Gosoota Ragaa	8
1.2.1. Qoodinsa Ragaa Mala Ijoon Dubbii Ittiin Hubachiifamu Ykn Fashalaa'u .	8
1.2.2. Qoodiinsa Ragaa Walitti Dhufeenya Firii Dubbii Hubachiisu Barbaadame Waliin Qabuun Taasifamu	11
Boqonnaa Lama	14
2. Ijoowwan Ragaan Hubachiisuun Hin Barbaachifne	14
2.1. Firilee Dubbii Manni Murtii Hubnnoo Itti Fudhatu (Judicial Notice)	15
2.2. Firiiwaan Dubbii Gareelee Walfalmitootaan Amanaman	16
2.2.1. Amanuu Dhimmoota Yakkaa (Admission In criminal Cases)	17
2.2.2. Amanuu Dhimmoota Hariiroo Hawaasaa (Admission in Civil Cases).....	18
2.3. Tilmaama Seeraa fi Firii Dubbii (Presumption of Laws and Facts)	20
KUTAA LAMA	21
Rogummaa, Fudhatamummaa, Dhiyeessaa fi Ragaa Qorachuu	21
Boqonnaa Sadii.....	21
3. Rogummaa fi Fudhatamummaa Ragaa	21
3.1. Rogummaa Ragaa	21
3.1.1. Rogummaa Ragaa Dhimmoota Yakkaa	22
3.1.2. Rogummaa Ragaa Dhimmoota Hariiroo Hawaasaa	23
3.2. Fudhatamummaa Ragaa	24
Boqonnaa Afur	27
4. Sirna Dhiyeessa Ragaa	27
4.1. Muxannoo Biyyoota Sirna Seeraa Kooman Loo fi Siviil Loo Hordofan.....	27
4.2. Dirqama Ragaa dhiyeessuu	28
4.3. Yeroo fi Haala Ragaan itti dhiyaatu.....	30
4.3.1. Dhiyeessa Ragaa Namaa.....	30
4.3.2. Dhiyeessa Ragaa Sanadaa fi Ciraa	33

Boqonnaa Shan.....	35
5. Ragaa Namaa Qorachuu	35
5.1. Sirna Qorannoo Ragaa namaa	35
5.1. Ragaan namaa walfalmitoontti bakka jiranitti jecha ragummaa kennuu qabu	36
5.1.1. Adeemsa Ragooleen itti Qorataman.....	37
5.1.1.1. Ragoolee Qorachuu	38
KUTAA SADII	42
Gita Mirkaneessaa fi Madaallii Ragaa	42
Boqonnaa Jaha	42
6. Gita Mirkaneessaa Ragaa	42
6.1. Gita Mirkaneessaa Ragaa Sirnoota seeraa Kooman Loo fi Siviil Loo.....	42
Boqonnaa Torba.....	48
7. Madaallii Ragaa Namaa	48
7.1. Yaada Bu'uuraa Madaallii Ragaa Namaa	48
7.2. Ijoowwaan Bu'uuraa Madaallii Ragaa Kallattii fi Alkallattii	49
7.3. Tooftaalee Madaallii Ragaa Namaa	51
Boqonnaa Sadeet.....	61
8. Madaallii Ragaa Sanadaa fi Ogeessaa	61
8.1. Madaallii Ragaa Sanadaa	61
8.1.1. Dandeettii Hubachiisuu Sanadoota Sadarkaa Tokkooffaa	62
8.1.1.1. Amanamummaa Ragaa Sanadaa Sadarkaa Tokkooffaa	62
A. Sanada Mirkanaa'ee Galmaa'e	65
B. Sanada Dhuunfaa (Sanada Hin Mirkanofnee fi Hin Galmoofne)	72
I. Mallattoo Sanada Irra Jiru Qorachiisuu.....	72
II. Ragaa Dhiyaate Duuba Seeraa Alummaan Jiraachuu Ilaaluu	75
8.1.2. Dandeettii Hubachiisuu Sanadoota Sadarkaa Lammaffaa	77
8.2.1. Ragaan Ogeessaa Barbaachisaa Ta'ee Yoo Argame Qofa Dhiyaata	82
8.2.2. Ragaan Ogeessaa Ragaa Bu'aa Saayinsiiti.....	83
8.2.3. Ragaan Ogeessaa Ragaa Amanamummaa Guutuun Irratti Gatamu Miti	85
8.2.4. Dhugummaa Ragaa Ogeessaa Sirna Kakuu Fi Gaaffileen Qulqulleessuu	87
Maddoota Barreeffamichaa	89

Seensa

Falmii mana murtiitti gaggeeffamu kamuu keessatti ragaan isa bu'uuraati. Ijoon falmii murtiin akka itti kennamuu barbaadame ijoo dubbii seeraa yoo ta'een alatti ijoowwan dubbii firii dubbii mirkaneessuuf yookiin fashalleessuuf ragaan dhiyaachuu qaba. Jiraachuu fi jiraachuu dhabuu firii dubbii mirkaneessuuf yookiin fashalleessuuf ragaan dhiyaatu hundi rogummaa fi fudhatamummaa qabaachuu dhiisuu danda'u, Ragaan dhiyaate dhugummaa yookiin amanamummaa kan hin qabne yookiin dhugummaas ta'e amanamummaa kan qabu ta'e ijoo dubbii akka hubachiisuuf itti dhiyaate sadarkaa gita mirkaneessa barbaadamuun hubachisuu dhiisuu danda'a. Kanaafu, manni murtii ragaa dhiyaate kamiyyuu madaaluu qaba. Firiin dubbii ragaa ta'ee dhiyaate sun dhugummaa fi amanamummaa qabaachuu fi dhiisuu isaa '*Ragaan sun dhugummaa qaba moo miti?*', Ijoo dubbii mirkaneessuuf yookiin fashalleessuuf itti dhiyaate sana hubachiisuu fi dhiisuu isaa '*Ragaan dhiyaate sun sadarkaa gita mirkanessa barbaadamuun hubachiisee jira moo mit?*' gaaffiilee jedhan deebisuuf manni murtii ragaa madaaluu qaba.

Heerri Mootummaa Rippaabiliika Dimokiraatawaa Federaalawaa Itoophiyaa fi Naannoo Oromiyaa bifaa guutuu jedhamuu danda'uun mirgoota namoomaa fi bilisummaatiif beekamtii fi eegumsa kennanii jiru.¹ Dabalataan lammileen mirga guddachuu fi jirenya fooyee qabu jiraachuu kan qaban ta'uu beekamtii kennuu² bira darbuun mirgoonni bilisummaa qaamaa fi dinagdee kun cabanii bakka argamanitti mana murtii ykn qaama aangoo abbaa seerummaan kennameef biratti dhimma isaanii dhiyefachuun murtii haqaa argachuu akka qaban tumameera.³ Mirgootni kunniin uumama dhala namaa irraa kan maddanii fi akkaataa seeraatiin ala karaa biraan kamooyuu kan hin cabnee fi hin muulqamne ta'uu Heerotni lachuu ifatti tumaniiru.⁴ Tumaaleen kunniin ofumaan hojiirra ooluu hin danda'an. Qaamoleen haqaa keessattuu manni murtii, waajjirri haqaa, fi poolisiin akka addaatti hojiirra oolchuuf dirqama Heeraa qabu. Karaawan qaamoleen haqaa mirgoota kana hojiirra oolchan keessaa tokko qixa aangeffamaniin dhimmoota murtii barbaadan irratti murtii haqa-qabeessa, adeemsa seeraa eeggatee, fi qulqullina qabu kennuudhaani. Murtii haqa qabeessa ta'e kennuuf ammoo

¹ Heera Mootummaa RDFI fi Heera Mootummaa Naannoo Oromiyaa Fooyaa'ee bara 2001seensaa,fi boqonnaa 3ffa walfaana yoo dubbifaman.

² Heera Mootummaa RDFI kwt 43 (1)

³ Miil-jalee olii, kwt.37 fi HMNO kwt 37

⁴ Heera Mootummaa RDFI, kwt 10 fi Heera Mootummaa Naannoo Oromiyaa, kwt.10 walfaana yoo dubbifnu.

ragaan dhiyaatu kamiyyuu rogummaa, fudhatamummaa, fi amanamummaa kan qabu ta'uutu irra jiraata.

Kaayyoon moojulii kanaatis leenjitoonni maalummaa ragaa, gosoota ragaa, rogummaa fi fudhatamummaa ragaa, sirna dhiyeessaa fi qorannoo ragaa fi tooftaalee madaallii ragaa irratti beekumsaa fi hubannoo qaban cimsachuun yeroo hojiitti bobba'an itti gaaftamummaa isaanii rakkoo malee akka raawwatan dandeesisuudha.Dabalaataan marii leenjistoota waliin taasisaniin dandeettii isaanii ni gabbifatu jedhamee eegama.

Moojuliin kun kutaalee sadii fi boqonnaalee saddeetiin caaseefameera. Kutaa tokkooffaa jalatti Boqonnaalee lama (1ffaa fi 2ffaa) tiin hubannoo waliigala seera ragaa, maalummaa ragaa, barbaachisummaa ragaa, gosoota ragaa fi haala addaatiin firiwwaan dubbii ragaa dhiyeessuun osoo hin barbaachisiin mirkaneessuu danda'aman ilaachisee ibsi gabaabaa ni kennama. Kutaa lammaffaa jalattii Boqonnaalee sadii (3ffaa-5ffaa) tiin sirna dhiyeessa ragaa, ragaalee mana murtiitti dhiyaachuu danda'an, haala ,yeroo fi eenyuun ragaan akka dhiyaatu, fi akkaataa manni murtii ragaa itti qoratuu kan itti dhiyaatu yoo ta'u, Kutaa sadaffaa Boqonnaalee sadii (6ffaa-8ffaa) tiin gita mirkaneessa ragaa dhimmoota yakkaa fi hariiroo hawaasaa, tooftaalee madaalii ragaa fi ijoowwaan madaalii ragaa namaatiin tilmaama keessa galuu qaban fi addatti madaallii ragaa sanadaa fi ragaa ogummaa (expert evidence) bal'inaan kan itti xiinxalaman fi ibsaman ta'a.

Barreffama kan keessatti dhimmoota qabatamoo rakkowwan hojimaata keessatti mul'atan fi kallattii fuula duraa agarsiisan murtiilee Mana Murtii Waliigala Federaalaa Dhaddacha Ijibbaataa dabalatee hammachiisuuf yaalameera.Akkasumas gaaffiilee marii leenjitoonni marii gareedhaan muxannoo fi hubannoo ittiin waliif quoduu danda'an akka qabaatan ta'eera.

Kaayyoo Gooroo Leenjichaa

Kaayyoon leenjichaa ogeessota qaamolee haqaa keessatti hojii abbaa seerummaa fi abbaa alangummaatiin tajaajiluuf deemaniiif hubannoo fi dandeettii seera ragaa irratti qaban gabbisuu fi dhuma leenjichaa irrattis Leenjitoonni;

- Yaadrimee seera ragaa, rogummaa fi fudhatamummaa ragaa, sirna dhiyeessa ragaa fi madaallii ragaa ilaachisee beekumsa fi dandeettii isaanii gabbifachuun tajaajila haqaa bu'aa qabeessa ta'e kennuu ni danda'u.

Kaayyoolee Goree Leenjichaa

Xumura leenjii moojuulii kanaan leenjifamtoonni:-

- Maalummaa ragaa , barbaachisummaa ragaa, gosoota ragaa beekuun ni ibsu
- Firiwwaan dubpii ragaa dhiyeessuun isaan barbaachisuu fi isaan hin barbaachifnee adda baasuun beekuun hojii irra ni oolchu.
- Rogummaa fi fudhatamummaa ragaa dhimmoota yakkaa fi hariiroo adda baasuun beekuun hojii irra ni oolchu.
- Ragaan dhimma yakkaa fi hariiroo hawaasaa eenyuun, yoom fi haala kamiin dhiyaachuu akka irra jiraatu ni beeku.
- Dandeettii ragaa namaa idilee fi ogummaa qorachuu ni gabbifatu .
- Dandeettii ragaa sanadaa fi ragaalee qabatamoo sakatta'uun dhugummaa isaanii ittiin mirkaneefatan ni horatu.
- Madaallii ragaatiin walqabate muxannoolee sirnoota seeraa biyyoota adda addaa keessa jiran beekuun seeroota fi hojimaata biyya keenya waliin firoomsuun hojii irra ni oolchu.
- Garaagarummaa safartuwwaan gita mirkaneessaa fi madaallii ragaa dhimmoota yakkaa fi hariiroo hawaasaa jidduu jiru adda baasanii beekuun hojiirra ni oolchu.
- Madaalii ragaa dhimmoota yakkaa fi hariiroo hawaasaa keessatti ijoowwaan bu'uuraa xiyyeffannoo argachuu qaban adda baasuun ni hubatu hojiiras ni oolchu.
- Dandeettii hubachiisuu ragaalee dhimmoota yakkaa fi hariiroo hawaasaa adda baasuun hojiirra ni oolchu.

KUTAA TOKKO

Hubannoo Waliigalaa Seera Ragaa

Boqonnaa Tokko

1. Yaadrimree Ragaa, Barbaachiisummaa Ragaa fi Gosoota Ragaa

Seensa

Ragaan ijoo dubbii qabame tokko qulqulleessuuf galtee kan ta'u kamiinuu kan hammatu yoo ta'u, kanniinsa murtii haqaa keessatti ragaan gahee olaanaa taphata. Ragaan gosa baay'ee qaba. Malootni dhimma ijoo dubbii ta'e tokkoo qulqulleessee adda baasuu keessatti gosootni ragaalee hojjiirra oolan shanan seerota keenyaan beekamtii argataniiru. Isaanis, ragaa sanadaa, ragaa namaa, tilmaama seeraa, jecha amantaa falmitootaa fi kakuu dha. Haalli simanna fi madaallii ragaalee gosoota kanneenii garagarummaa kan qabu qofa osoo hin taane hojii murtii haqaa kennuu keessatti dhimma xiyyeffannoo argachuu qabanii dha.

Haaluma kanaan, boqonnaa kana keessatti maalummaa ragaa, barbaachisummaa fi gosoota ragaa ilaaluun kenniinsa murtii haqaa keessatti haala isaan hojjiirra itti oolanii fi haqa ittiin mirkaneessaa deeman gadi fageenyaan kan ilaallu ta'a.

Dhuma leenjii boqonnaa kanaa irratti leenjitoonni;

- Yaadrimree seera ragaa ni hubatu.
- Faayidaa gosoota ragaa sirnoota seeraa jiran waliin walbira qabuun beekumsa ni horatu.
- Hojimaata akka naannoo fi biyyaatti jiru hubachuun hojii keessatti gahee isaan irraa eggamuu ni bahatu.

1.1.Yaadrimree fi Maalummaa Ragaa

Ragaan maalii? Ragaan fi odeeffannoong garaagarummaa qabuu? Gaaffiilee kanneen deebisuuf seeroota deemsaa falmiis ta'e seeroota muummee biyya keenya keessatti tumaaleen seera ragaa⁵ ilaalatan hedduu kan jiran yoo ta'e illee jecha 'ragaa' jedhuuf hiikaan ifa ta'e

---

⁵ Akkuma beekamu Itoophyiaan seera ragaa bakka tokkotti gurmaa'ee hanga yeroo kanaa hin qabdu. Maddi seera ragaa biyya keenya bakka sadii;

- Tumaalee seeraa ragaa seeroota muummee, adeemsaalee fi labsiilee adda addaa keessatti fafacaa'anii jiraniidha. (Found scattered throughout substantive, Procedural and other proclamations.) Fknf. SHH kwt. 2003, SDFHH kwt.137
- Duudhaalee seera ragaa idil-addunyaan fudhatama argatan (Modern and internationally accepted principles of evidences rules) Such as "fact in issue need to be proofed by evidence" "presumptions" "circumstantial evidence"

tokko kennname hin jiru. Kanaaf jecha ragaa jedhuuf hiikaa barbaaduu fi yaadrimee ragaa sirnaan hubachuuf maddoota biroo kan akka gubboolee jechoota seeraa, hog-barruulee seera ragaa hayyulee seeraatiin barreeffaman, wixinnee seera adeemsa falmii yakkaa fi ragaa biyya keenyaa sakatta'un murteessaadha.

Gubboon jechoota seeraa *Black's law* ragaa (evidence): Evidence is something (including testimony, documents, and tangible objects) that tends to prove or disprove the existence of an alleged fact. (*Illustration added*) “.....the term ‘evidence’ includes all the means by which any alleged matter of fact, the truth of which is submitted to investigation, is established or disproved. ‘Evidence’ has also been defined to mean any species of proof legally presented at the trial of an issue, by the act of the parties and through the medium of witnesses, records, documents, concrete objects, and the like.⁶ Jechuun hiika.

Kana gara afaan Oromootti yoo deebifnu ‘ragaan wanta (Naqaashii, sanada, meeshaa qabatamaa) jiraachuu fi jiraachuu dhabuu firii dubbii mirkaneessuu ykn fashalleessuudha. (*ibsa dabalataa kennameen*) ‘...jechi ragaa jedhu tooftaa dhugummaa firii dubbii jira jedhame tokko qorannoo keessatti ittiin mirknaa'u yookiin fashallaa'uudha. Ragaan; gareeleen walfalmitootaa tooftaalee ragaa namaa (naqaashii), sanada fi meeshaalee qabatmaa ta'an fi kkf fayyadamuun jiraachuu fi jiraachuu dhabuu firii dubbii itti hubachiisaniidha’ jechuu akka ta'e ni hubatama (*hiikkoon oromiffaa kan barreessaati*).

Hayyuun Seeraa Y.V Chandrachud jedhaman waa'ee hiika ragaa (evidence) kitaaba “The law of Evidence” jedhu keessatti “*Evidence means the testimony, whether oral, documentary or real which may be legally required in order to prove or disprove some facts in dispute*”⁷ jedhanii ibsaniiru. ‘Ragaa jechuun jecha ragummaa, afaaniin, sanadaan ykn qabatamaan ijoo dubbii mirkaneessuuf yookiin hubachiisuuf seeraan dhiyaatudha’ (*hiikkoon oromiffaa kan barreessaati*.

Wixinnee seera ragaa biyya keenya bara 1967 bahe keewwata 1(3) jalatti hiikaan jecha ragaaf kennname: “*A means where by any alleged matter of fact, the truth of which is submitted to investigation, is proved or disproved and includes statements by accused person*

➤ Murtiilee M/M/W/F/Dha/Ijibbaataa murteessee (case laws are also considered as the third source of evidence rules in Ethiopia) Labsii Lakk. 454/2005, kwt. 2(4) Murtiilee M/M/W/F/Dha/Iji. Ijoo seeraa dhimma ragaa ilaalatuu kennuu manneen murtii gad-jala jiraniif dirqisisoodha.

⁶ Black's Law Dictionary (8th ed. 2004)

⁷ Justice Y.V. Chandrachud, The law of evidence ,wadhawa and company Nagpur ,21st Edition (2006) p.8-9

(admissions), testimony, judicial notice, presumption of law and ocular observations by the court in its judicial capacity” jedha.

Wixinneen seera ragaa hiikaa kenne keessatti ragaa jechuun adda durummaan jecha amanta himatamaa, jecha ragaa namaa, hubannoo manni murtii fudhatu, tilmaama seeraa fi wantoota manni murtii ijaan ilaaluu danda’an akka ta’e kaa’era. Haa ta’utti hiikaa wixineen kun ragaa sanadaa (documentary evidence) falmii keessatti isa bu’uraa ta’e, keessattuu falmii H/Hawaasaa tiif akka ragaa ijoo tokkootti dhiyaachuu danda’u hammachuu dhabuun isaa akka hanqinnaatti dhimma ka’uu danda’udha⁸.

Dabalataan wixineen seera deemsa falmii yakkaa fi ragaa bara 2009 qophaa’e keewwata 2 (18) hiikaa jecha ragaa tiif kenneen: - “*wanta kamiyyuu ykn adeemsa; firiin dubbii jiraachuu fi jiraachuu dhabuu ittiin hubachiisuu gargaaru; jecha ragummaa ragaa ykn jecha himatamaa, sanadoota, ragaalee elektrooniksii, tilmaama seeraa, Hubannoo m/murtii, adeemsa waa agarsiisuu fi manni murtii dhimma aangoo abbaa seerummaa isaatiin hubachuu danda’u kan hammatudha*”⁹. Wixineen seera deemsa falmii kun wixinee seera ragaa irraa karaa caalmaatti ifa ta’een wantoonni ragaa ta’anii dhiyaachuu danda’an maal faa akka ta’an kan hammate ta’uu isaa hubachuun ni danda’ama.

Hiikaalee armaan olii irraa hubachuun akka danda’amutti “ragaa” jechuun ijoo dubbii falmiisisaa ta’e fi mana murtiidhaan qoratamaa jiru tokko dhugaa yookiin soba ta’uu, yookiin jiraachuu fi jiraachuu dhabuu isaa (existence or non-existence) haala amansiisaa ta’een mirkaneessuu ykn hubachiisuu kan dandeesisu firii dubbii akka galteetti (input) dhiyaatudha³. Ibsa biraatiin ragaan odeeffanno dhimma falmii tokko keessatti ijoo dubbii mana murtiitti qabame dhugummaa ykn sirrummaa isaa mirkaneessuuf (Proving of fact in issue or conclusion) yookiin fashaleessuuf (Disproving any fact in issue or conclusion) dhiyaatu ta’uu isaati. Kana jechuun dhimma mana murtiitti dhiyaate ilaachisee gareen wal-falmiitootaa ijoo dubbii gargar itti bahan yookiin ijoo dubbii garee tokkoon haalame jiraachuu yookiin jiraachuu dhabuu isaa abbaa seeraa dhimmicha ilaalu hubannoo gahaa fi ijanno sirrii ta’ee qabatee murtee haqa qabeessa ta’e akka kennu firii dubbii akka meeshaatti fayyadu jechuu ni danda’ama.

As irratti maalummaa ragaatiin walqabte qabxiileen lama xiyyeffanno hubatamuu qaban ni jiru. Tokkoffaa ragaan jiraachuu fi dhiisuu firii dubbii hubachiisuu kan dhiyaatu yoo ta’es

⁸ Kahsay Debsu and Andualem Eshetu, Law of Evidence (Teaching Material, Prepared under the Sponsorship of the Justice and Legal System Research Institute), Fuula.2

⁹ Wixinee seera deemsa falmii yakkaa fi seera ragaa abbaa alanagaa waliigalaa Federaalaatiin bara 2009 qophaa’e.

mataan isaatuu firii dubbiiti (fact by itself). Kana jechuun ragaan jiraachuu firii dubbii mirkaneessuuf yookiin jiraachuu dhabuu firii dubbii fashaleessuuf kan dhiyaatu malee falmii seeraa mirkaneessuuf ykn fashaleessuuf hin dhiyaatu. Dhimmi seeraa seeruma qorachuun furmaata kan argatuu dha. Lamaffaa yaadriimee ragaa (evidence) fi tooftaawan dhiyeessa ragaa (production and proof) addaan baasuun hubachuun murteessaadha. Akkuma olitti ibsame ragaan jiraachuu firii dubbii ykn sirrummaa isaa mirkaneessuuf yookiin fashaleessuuf firii dubbii mana murtiitti dhiyaatu ta'uu fi friiwaan dubbii kunis jecha afaniin mana murtiif ragaan namaa ykn naqaashiin ibsu, Firiwwaan dubbii manni murtii dubbisuun, ilaaluun fi dhagahuun gudunfaa wayii irraa itti gahu (qabiyyee ykn dhaamsa sanadaa), fi Hubannoo manni murtii meeshaa dhiyaatan irraa argate (Ciraa) yoo ta'an tooftaawan dhiyeessa ragaa kan jennu immoo mala ragaan sun itti dhiyatudha. Fakkeenyaf Ragaa namaa (naqaashoota) ,Sanadoota, fi Meeshaalee dhiyaatan tooftaa dha. Sirnoota seera biyyoota kan akka Ameerikaa ,Ingliizii fi Hindiitti seera ragaa fi hogbarrulee isaanii keessatti aadaan ragaa (evidence) fi tooftaawan dhiyeessa ragaa (proof) adda baasuun itti fayyadamuun kan baratame yoo ta'u biyya keenyatti seeroota muraasa keessatti adda addumaa kana karaa calqqisuun tumaaleen tumaman¹⁰ kan jiran yoo ta'es qabatamaan hojimaata keessatti garuu yeroo baay'ee waljala dabarsuun yogguu itti fayyadaman mul'ata. Barreffama kana keessattis haaluma baratmeen waljala dabarsuun itti fayyadamuun kan itti fufu ta'ee yaada isa kam ibsuuf akka barbaadame haala itti ibsame (context) irraa hubachuun ni danda'ama.

Barbaachisummaa ragaatiin walqabatee ijoo dubbii falmiisaa ta'ee (*fact in issue*) tokko dhugaa yookiin soba, yookiin jiraachuu fi jiraachuu dhabuu firii dubbii mirkaneessuuf yookiin fashalleessuuf galtee mana murtiif ta'uu isaa addaan baafachuudhaaf akka meeshaatti fayyaduu qofa osoo hin ta'in baasii qusachuudhaan fi yeroo gabaabaa keessatti murtiin akka kennamu taasiisudhaan sirna haqaa cimaa ta'e akka jiraatu gumaachaa ol'aanaa kan godhu dha.

Gaaffii Marii

1. Ityoophiyaan seera ragaa bakka tokkotti gurmaa'ee qabaachuu dhabuun ishee sirna haqaa biyya keenyaa keessatti miidhaan fide jiraa? Maaliin ibsama?

---

¹⁰ SDFY kwt.147 Mata dureen ‘Ragaa Galmee irratti barreessuu’ kan jedhu fi tarreffama isaas yoo ilaaluu ragaa jedhamee galmee keessatti kan barreffamu jecha ragaa ragooleen namaa (naqaashiin) kenne akka ta'e ibsa.

2. “Ragaan wabii mirga lubbuun jiraachuu dhala namaatti” yaada kanaan waliigaltuu? Heera Mootummaa FDRI kwt.15 fi 17 waliin akkamitti ilaaltu?

1.2.Gosoota Ragaa

Ragaan kaayyoo isaatiin ragaa idilee (Ordinary evidence) fi ragaa seeraa (Judicial evidence) jedhamee iddo lamatti qoodama.Ragaa idilee kan jedhaman ragaalee jirenya guyya guyyaa keessatti namoonni walitti dhufeenyaa isaanii keessatti itti fayyadamanii dha. Fakkeenyaaf baratamaan gochi yookiin taateen tokko dhugaa ta’uu isaa mirkaneessuuf namoonni yogguu kakatanii fi barruu harkaa waliitti dhahan ni mul’ata akkasumas eenyummaa ofii mirkaneessuuf waraqaa eenyummaa dhiyeessuu. Lammaffaa ragaa seeraa kan jedhaman ragaa falmii m/murtiitti gaggeeffamaa jiru tokkoof murtii kennuuf dhiyaatudha.Ragaan kun ragaa addaa fi akka feteen akka ragaa idileetti kan dhiyaatu miti.¹¹

Ragaa seeraa, ilaalchisee maloota ijoo dubbii ittiin hubachiisuuf ragaa dhiyaatu, walitti dhufeenyaa ijoo dubbii fi firiin dubbii ragaa ta’ee dhiyaatu sun qaban irratti hundaa’uun ragaa gosa adda addaatti qooduun ni danda’ama. Ijoo dubbii hubachiisuudhaaf maloota fayyadamnu irratti hundaa’uun, ragaa namaa (testimonial evidence), ragaa sanadaa (document evidence) fi ragaa ibsituu (real or demonstrative evidence) jennee qooduu dandeenya. Walitti dhufeenyaa firii dubbii hubachiisuuf barbaadame waliin hiidhata ragaan sun qabu irratti hundaa’uun ragaa kallattii (Direct evidence) fi ragaa alkallattii (Indirect evidence) jedhamee qoodamu danda’aa.¹²

1.2.1. Qoodinsa Ragaa Mala Ijoon Dubbii Ittiin Hubachiifamu Ykn Fashalaa’u

A. Ragaa Namaa (Oral evidence)

Ragaan namaa ykn ragaan afaanii (witness testimony or oral evidence) mala namoonni qaamaan mana murtiitti dhiyaatanii dhimma wal-falmii mana murtiitti dhiyaate irratti yookiin ijoo falmii irratti odeeffannoo dhaddachaaf jechaan (*akka barbaachisummaa isaatti mallattoodhaan firii dubbii falmiif bu’uura ta’e turjumaanaan ykn hiiktuu afaaniitiin deeggaramuun*) kan ibsaniidha. Ragaan namaa wanta ijaan arge yookiin gurraan dhagahee ibsuudha. Ragaan namaa ragaa ijaa (ordinary witness) fi ragaa ogummaa (openion witness or expert evidence)¹³ jedhamee iddo lamatti ni qoodama.

---

¹¹ በርሃንጻ ፕሮፋይ ታስቦ ብሃኑ የኢትዮጵያ ማስረጃ አንቀጽ 1996 ዓ.ም

¹² Kahsay Debsu and Andualem Eshetu, Law of Evidence (Teaching Material, Prepared under the Sponsorship of the Justice and Legal System Research Institute), Fuula 30

¹³ FKN .Medical personals ,traffics ,Auditors fi kkf

Ragaa ogeessaa jechuun nama umamaa barumsaan yookaan leenjiidhaan yookiin muxannoodhaan beekumsaa fi dandeettii addaa dhimma ijoo falmii ta'e tokko irratti qabu fi odeeffannoo fi daataa gahaa ta'e irratti hundaa'ee akkasumas malootaa fi qajeeltoowwaan beekamoo ogummichaa bu'uura godhachuun jecha ragummaa kennuu dha. Bal'inaan amaloota ragaa ogummaa ilaachisee kutaa 3ffaa keessatti kan ilaaluu ta'a.

B. Ragaa Sanadaa (Documentary evidence)

Jecha Sanada jedhu guuboon jechootaa beekamoon akka ibsanitti, fakkeenyaaaf *Black's Law Dictionary* akka hiikutti, sanadni wanta jajjabaa harkaan qabamuu danda'u kan jechi, fakkiin yookaan mallattoon garagaraa irratti bocame ta'ee ergaa guutuu dabarsuu danda'uu dha. Ragaan barreffamaa qofatti yoo ilaalamu, bara dheeraatiif ragaa sanadaa jedhamee fudhatamaa kan turee dha; guddina tekinolojiin walqabatee barreffamoota *softcopy* jiran akka ragaattis fudhatamaa hin turre. Yeroo dhiyeenya keessa garuu, biyyootni baay'een barreffamoota *softcopy* n jiran haala addaan akka ragaa barreffamaatti fudhachuun akka danda'amu haalli itti tuman jira. Fakkeenyaaaf, Biyyi Faransaay bara 2000 ALA jecha '*Ragaa barreffamaa*' jedhuuf hiikkoo kennun ragaan barreffamaa ibsa waraqaa fi wantoota jajjaboo biroo irratti ibsamee akkasumas *electronic written document (sanadoota meeshaalee elektronikisiitiin barra'an)* kan dabalatu ta'uu tumaa seera isaanii fooyessuun ibsanii jiru.¹⁴

Seerri hariiroo hawaasaa keenya *sanadni ykn ragaan barreffamaa* maal akka ta'e hin ibsu. Haa ta'u malee, labsiileen tokko tokko sanadni maal akka ta'e ilaachisanii hiikkoo yoo kennan ni mul'atu. Fakkeenyaaaf, Labsiin Mirkaneessaa fi Galmeessa Sanadootaa Federaalaa lak 922/2008 kwt 2 irratti, Sanada jechuun waliigaltee, dhaamoo, barreffama aangoo bakka bu'ummaa, ragaa barnootaa fi barreffama labsichaan qaama aangoo qabu biratti dhiyatee mirkanaa'uu danda'u kamiyyuu akka ta'etti ibsee jira. Akka hiikkoo labsii kanaatti, sanadni barreffama waraqaa ykn wanta jajjaboo biroo irratti barreffamee fi ergaa guutuu kan dabarsu akka ta'etti qaacesseera.

Labsiin Kaffaltii Temberaa lakk. 110/90 fi 612/2005 *sanada* jechuun odeeffannoo barreffamaa mirgi yookaan dirqamni keessatti hundeffame, ittiin galmaa'e, ittiin darbe, ittiin dhabamsiifame, hangi isaa ittiin murtaa'e, ittiin tamsa'e yookaan raawwiin jedhame ittiin raawwatame kamiinuu kan hammatuu dha.¹⁵ Labsiin kun waliigaltee ykn barreffamni

¹⁴ Martin Oudin (Ph.D), Evidence in Civil Law-France, Institute for Local Goverance, (2015), fuula 27

¹⁵ Labsii kaffaltii tamberaa, lak 110/90 fi lak 612/2001, kwt 2(5)

kamiyyuu qaama mootummaa aangoo qabu biratti dhiyaatee mirkanaa'u yookaan raawwatamu kamiyyuu kaffaltii tembeeraa raawwachuu akka qabu kan tumu waan ta'eef, akka labsii kanaatti sanada jechuun waraqaa irratti barreffama ibsame akka ta'etti fudhatama jechuun ni danda'ama.

Akka waliigalaatti ragaa sanadaa jechuun qabee, fakkii, mallatoo, lakkoofsa, sagalee, fakkiilee sosocco'an (video) wanta (matters) irratti yaadaa fi ergaa namootaa akka dabarsuuf caafame, galmaa'e, waraabbame fi bocamee taa'eedha. Fakkeenyaaaf xalayaalee, Waliigaltee, Ragaa abbaa qabeenyummaa (Kaartaa manaa), Hayyama, Ragaa Mirkaneessaa (certificates), Nagahee, Vidiyoo teeppii, Chaartii, Suura, Muuziqaa, Sagalee waraabbame. Ragicha ragaa sanadaa kan isa jechisiisu waraqaa, kaaseeta ykn suura ta'u isaa osoo hin ta'in firii dubbii (Jecha barreffame, fakkii, sagalee ykn vidiyoo waraabbame) dha.

Ragaan sanadaa gosa lama qaba. Tokkofaan sanada mootummaa/ummataa (public document) kan jedhaman yoo ta'an sanadoota kamiyyuu qaamolee mootummaa sadaniin (seera baastuu, seera raawwachiiftuu fi seera hiiktuutiin) qophaa'an yookiin mirkanaa'anidha. Fakkeenyaaaf labsiilee, murtiilee, kaartaa manaa, ragaa barnootaa fi kkf. Isaan lammaffaa immoo Sanada Dhuunfaa (private document) kan jedhamanii fi sanadoota namoota dhuunfaatiin qophaniidha. Fakkeenyaaaf:-waliigaltee gar-tokkeen qophaa'ee, xalaya dhuunfaa, yaadannoo dhuunfa, galme Herrrega dhunfaa fi kkf.¹⁶ Ragaa sanadaa ilaachisee madaalii ragaa keessatti bal'inaan kutaa 3ffaa keessatti kan ilaaluu ta'a.

C. Ragaa Qabatamaa (Demonstrative evidence)

Gosti ragaa kanaa wantoota manni murtii ofii ilaalee hubannoo irraa fudhatuudha. Fakkenyaaf qabeenya bu'aa yakkaa ta'e yookiin meeshaa gochi yakkaa ittiin raawwatame jedhamee mana murtiitti dhiyaatu ragaa qabatamaa jedhama. Faayyidaan isaa abbaan seeraa qabeenya yookiin meeshaa sana ilaaluudhaan hubannoo tokko akka fudhatuuf isa gargaara. Gosti meeshaa yakki ittiin raawwatame jedhamee dhiyaate hangam tokko shakkamaan sun garaa jabeenya akka qabu yookiin meeshaa sanaan raawwachuu fi raawwachuu dhabuu akkasumas qabeenya bu'aa yakka hanna jedhame dhiyaate tokko shakkamaan qabeenya sana ofii isatiif fuudhee yookiin baatee deemuu kan danda'u fi kan hin dandeenye ta'uu tilmaamuu fi gudunfaa wayii irraa gahuuf fi kkf irratti ragaan qabatamaa gahee guddaa qaba. Ragaan qabatamaa dhiyaate ragaa sanadaa irraaa adda kan isa godhu waan dhugoomsuuf ykn fashaleessuuf barbaadame sana kallatiidhaan irratti barraahee ykn

---

¹⁶የኢትዮጵያ ፌዴራል ታስቦች ታደሰ የኢትዮጵያ ማስረጃ አንቀጽ 1996 ዓ.ም

irratti bocamee kan dabarsu osoo hin ta'in akkasumatti maalummaa meeshaa dhihaatee sanaa ilaaluun kan irraa hubatamu ta'uun isaati. Seerri deemsaa falmii yakkaa biyya keenyaa keewwata 97 jalatti ciraan (exhibit) gosa ragaa qabatamaa dhiyaatan keessaa tokko ta'uun tumeera.

Article 97. Exhibits

'All exhibits including depositions and statements under Article 27 and 30 shall be marked and numbered by the registrar of the court. Such Exhibits shall be kept by the registrar in safe place and shall not be withdrawn without an order of the court'

Gaaffii Marii

1. Tumaa SDFY kwt.97 irraa akka hubatamu ciraan jecha amantaa fi jecha ragummaa bu'uura SDFY kwt.27 fi 30 tiin kennname akka dabalatu ibsameera. Ciraan jecha amantaa fi jecha ragummaa bu'uura SDFY kwt.27 fi 30 tiin kennname ni dabalataa?
2. Ragaan manni murtii (abbaan seeraa) bu'uura Seera deemsaa falmii hariroo hawwaasaa kwt. 272 tiin qaamaan dirree deeme ilaalu gosa ragaa kam jalatti kufaa? Ragaa sanadaati moo ragaa qabatamaati? Abbaan seeraa diree deemee ilaalee fi abbaan seeraa bu'aa ragaa diree irraa argamee galmee keessatti galmaa'een murtiin kan kennamu yoo taate gosa ragichaa irratti garaagarummaa qabaa yookiin ni fidaa?
3. Adeemsa qorannaak yakkaa keessatti ragaaleen iddooyakkaa irraa ogeessaan funannamanii laabratooriidhaan qoratamanii dhiyaatan raga qabatamaadha jedhamuu danda'uun? Maaliif? bu'aan isaa murtii haqaa keennisiisuu keessatti qaban hoo?

1.2.2. Qoodiinsa Ragaa Walitti Dhufeenyaa Firii Dubbii Hubachiisu Barbaadame Waliin Qabuun Taasifamu

A. Ragaa Kallattii

Ragaan kallattii akkuma maqaa isaa irraa hubachuun danda'amutti ijoo dubbii qabame tokko kallattiin hubachiisu ykn fashaleessuu kan danda'uudha. Kunis kan argamu ragaan namaa jiraachuu fi jiraachuu dhabuu firii dubbii dhaddachatti dhiyaatee waan ofii isaa karaa qaamolee miira isaatiin ilaalee, funfatee .dhamdhame, dhagahe yookiin tuqee kan hubate ta'uun yeroo jecha ragummaa isaa kennu jechuudha. Fakkeenyaaf yakka ajjeechaa A/Alangaa dhiyessee irratti ragaan dhadhachatti dhiyaate jecha ragummaa isaatiin ' shakkamaan qawwee itti dhukaasee yeroo ajjeesu argeen jira' jedhe jecha isaa yoo kenne akkasumas

himannaa maqaa balleessi himatamaa irratti dhiyaate tokko irratti ragaan dhadachatti dhiyaate jecha ragummaa isaatiin' Himatamaan maqaa miidhaamaa balleessuun yogguu dubbatu dhagaheen jira' jedhe jecha isaa yoo kenne jechi ragoolee kanaatiin kennname ragaa kallattii jedhama. Jechi amantaa himatamaan of irratti ragaa bahee kennus ragaa kallattii ta'uu ni danda'a. (Self incriminating admissions)

Ragaan sandaa akka ragaatti dhiyaate firriwwan dubbii akka ijootti qabaman jirachuu fi dhiisuu ykn gudunfaan irra gahame sirrii ta'uu yookiin taateen tokko dhugaa ta'uu sanadichi mataan isaa kallattiin ni mirkaneessa ykn ni fashaleessa jechuun yoo dhiyaate ragaa kallattiiti, Fakkeenyaaaf Namni tokko qarshii gahaa akaawuntii (lakkoofsa herrega) baankii isaa keessatti osoo hin qabaatiin cheekii mallateessee kan laate yoo ta'e gocha kanaan yakka jechuudhaaf cheekiin dhiyaachuun mallattoon kan himatamaa ta'uu fi hanga maallaqaa waan ibsuuf sandaa kallattii ta'a .Garuu cheekiin osoo hin dhiyaatiin ragaan sanadaa kan biraa '*himatamaan cheekii mallatteessuu isaaa ni mirkaneessina*' jedhu yoo dhiyaate ragaan kun ragaa sanada alkallattiiti.

B. Ragaa Alkallattii

Ragaan tokko ragaa alkallattiidha kan jedhamu haalota lama irratti hundaa'un. Inni duraa ragaan ijoo dubbii qabame tokko hubachisuuf dhiyaate ofii isaatiin kan beeke osoo hin taane qaama biraa irraa odeefannoo kan argate yookiin kan dhagaheedha. Ragaan namaa karaa qaamolee miira isaatiin waan ofii isaatiin hin hubanne yookiin hin beekne nama biraa irraa kan dhagahe ta'uu ibsee jecha ragaa kan kenne yoo ta'e ragaan kun ragaa alkallattii jette jettee jedhama (hearsay evidence). Akkuma olitti ibsame ragaa sandaatiin walqabtes cheekiin osoo hin dhiyaatiin ragaan sanadaa biraa '*himatamaan cheekii mallatteessuu isaaa ni mirkaneessina*' jedhu yoo dhiyaate ragaan kun ragaa alkallattii sandaa jette jettee (Documentary hearsay evidence) jedhama.

Inni lammaffaa ragaan alkallattiitti kan jedhamu ragaa naannoo (circumstantial evidence) yogguu dhiyatudha. Ragaan kun ijoo dubbii qabame kallattiin hubachiisuu ykn fashaleessuu kan hin dandeenye yoo ta'es dhimmicha wajjiin hidhata kan qabu dha. Ragaan naannoo firriwwaan dubbii muraasa ijoo dubbii qabame waliin hidhata qaban irratti hundaa'un abbaan seeraa amalaan fi haala namootaa, gochaa fi taateewwan irraa ka'uudhaan guduunfaa tokko irraa akka gahu kan dandeessisani dha. Fakkeenyaaaf himatamaan qawwee itti dhukaasee du'aa ajjeesse jira jedhe himanaa yakka ajjeechaa dhiyesseen firiilee dubbii; Shakkamaan guyyaa ajjeechaa duraa miidhamaa waliin lola qabaachuu isaa, guyyaa ajjeechaa

dura miidhamaa ajeessuuf dhaadachuu isaa, guyyaa ajjeechaa dura qawwee bitachuu isaa, du'a miidhamaa booddee naannoodhaa badee barbaacha poolisiidhaan kan qabame ta'uun isaa ragaan agarsiisu jira taanaan ; Manni murtii waa'ee yaada sammuu fi Ijoo dubbii du'aa eenyutu ajeesse? jedhuuf gudduunfaa tokko irra akka gahuu isaa dandeessisa. Kanaaf ragooleen naannoo yeroo dhiyaatan qofa qofaa isaanii ilaalamani osoo hin taane walumatti iddo tokkotti yaada isaan kennantu fudhatamuu qaba.Ragaan naannoo kan walitti bu'uu ta'u hin qabu (shall not contradict each other).Ragaan naannoo akkuma walfaalleessaa fi walitti bu'aa deeme amanamummaan isaa xiqaa ta'a (Loss trustworthiness).

As irratti ragaa kallattii fi alkallattii jechuun gooduun maaliif barbaachisee? gaaffiin jedhu dhiyaachuu danda'a. Sirna seeraa *kooman loo* keessatti haala addaatiin yoo ta'ee malee ragaan alkallattii (raga namaas ta'e kan sanadaa) fudhatama hin qabu.Sirna seeraa biyya keenyaa keessatti garuu ragaan alkallattii (jette jetteen) dhiyaachuu akka danda'u tumaalee SDFY kwt. 137(1) fi SDFHH kwt.263 (1) irraa ni hubatama.Tumaalee seeroota deemsa kanneen keessatti jechi ragummaa ragaan kenu waa'ee dhimma ragaa itti bahu sana irratti beekumsa kallattiinis ta'e alkallattiin qabu akka ta'e ibsu. Kanaan wal-qabate dhimmi xiyyeffannoon hubatamuu qabu sadarkaa madaallii ragaa irratti ragaan tokko kallattii fi alkallattii ta'uun isaa dhiibbaa kan qabu ta'uu isaati.

Gaaffii Marii

1. Himannaakayka maqaa balleessuutiin dhiyaate irratti dubbiin himatamaan maqaa balleessuuf itti fayyadameera jedhame caqasame “*gabaasa oduu gaazeexaa*” irratti maxxanfamee bahedha. Ragaan kun ragaa kallattiitti moo alkallattiitti? Himatamaan mataan isaa maxxansaa gaazeexichaa yoo ta'e gosa ragaa irratti garaagarummaan fidu jira laata?
2. Dhimma yakkaa hubachiisuuuf ragaa barruu/sanadaa qofatuu fudhatama qabaata haalii itti jedhamu ni jiraa? Hin jiru yoo jettan sababa waliin ibsaa? Jira yoo jettan yakoota ragaa barruu/sanada malee mirkaneessuu hin danda'amne fakkeenyaaan ibsaa?

Boqonnaa Lama

2. Ijoowwan Ragaan Hubachiisuun Hin Barbaachifne

Seensa

Akkuma armaan olitti ilaalaan dhufnetti namni kamiyyuu jiraachuu fi jiraachuu dhabuu firii dubbii falmu ragaa dhiyeessuun mirkaneessuu yookiin fashaleessuuf dirqama qaba.Haata'uuti qajeeltoo bu'uuraa seera ragaa kanaan alatti dhimmoonni addatti ragaa dhiyeessuun hin barbaachifne ni jiru. Firiilee dubbii ragaa dhiyeessuun isaan hin barbaachifne beekuun kan nu barbaachiseef firiilee dubbii beekamaa ta'an fi maddoota amanamoo irraa mirkaneessuun murtii kennuun ittiin danda'amu irratti ragaa fudhuun hiikaa (faayidaa) waan hin qabneefi. Firii dubbii ifatti beekamu fi maddoota falmiisisoo hin taaneen irraa karaa salphaa ta'een mirkaneessuu danda'aman irratti gareeleen walfalmitootaa haalii itt walwaakatan jiraachuu danda'u.Haata'uuti firii dubbii manni murtii mataa isaatiin hubannoo itti fudhachuu fi maddoota falmiisisoo hin taaneen mirkaneessuun gudduunfaa wayii irraa gahuu osoo danda'uu ragaan akka dhiyaatu ajajuun yeroo fi qabeenya qisaasseessuun alatti waan dabalu hin qabu.Akkasumas jiraachuu fi jiraachuu dhabuun firii dubbii tokkoo walfalmitootaan kan amaname yoo ta'e ragaa fudhuun faayidaan qabu hin jiru. Bu'uuraan ragaan kan dhiyaatu firii dubbii walfalmitoonni irratti walhaaluun ijoon dubbii qabame irratti waan ta'eef bakka walfalmitoonni walhin waakkanee fi ijoon dubbii hin qabamneetti ragaa dhiyeessisuun barbaachisaa miti.Kanaaf haalootni ragaa dhiyeessuun itti hin barbaachifnee sadii jiru.

Isaaniis ;

- ❖ Firiilee dubbii manni murtii huabnnoo itti fudhatu (Judicial Notice)
- ❖ Firii dubbii gareelee walfalmitootaan amanaman(Admissions or Confession)
- ❖ Tilmaamaa seeraa fi firii dubbii (Presumption of Laws and Facts)

Dhuma leenjii kana irratti leenjiitoonni;

- Firiwwan dubbii dhimmoota yakkaa fi hariroo hawwaasaa ragaa dhiyeessuun isaan hin barbaachifne adda baasuun beekuun hojii irra oolchuudhaan yeroo, qabeenya fi humna isaanii fi walfalmitootaa qusachuudhaan kenninsa tajaajilaa si'awaa taasisuu keessatti gahee isaanii ni bahatu
- Fudhatamummaa jecha amantaa mana murtii fi mana murtiitiin alatti kennaman irratti hubannoo gahaa horachuun hojiitti yogguu bobba'an tooftaa sirrii ta'e ni fayyadamu.

2.1.Firiilee Dubbii Manni Murtii Hubnnoo Itti Fudhatu (Judicial Notice)

Firi dubbii manni murtii hubannoo itti fudhatuu danda'u fi hubachisuuf ragaa dhiyeessuun hin barbaachifne kan jedhaman firiilee dubbii namni kamiyyuu beekumsa waloo itti qabu (common knowledge) yookiin maddoota amanamoo (Reference from authoritative source) ilaaluun mirkaneessuun kan danada'amiidha. Firiilee dubbii manni murtii hubannoo itti fudhachuu danda'u bakka lamatti quodamuu.Isaaniis;

- ❖ Firiilee dubbii beekamoo ykn maddoota amanamoo irraa mirkaneessuun danda'aman (Judicial notice of adjudicative facts) fi
- ❖ Hubannoo Seeraa (Judicial notice of laws /legislative facts)

Firiileen dubbii '*adjudicative facts*'¹⁷ jedhaman firiilee dubbii namni kamiyyuu beekumsa waloo itti qabu yookiin firi dubbii namni hundi beekumsa waloo itti hin qabne yookiin bal'inaan hin beekamne garuu immoo maddoota amanamoo irraa falmii malee mirkaneessuun danda'amanidha.Fakkeenyaaaf 'Finfinneen Magaalaa Gudditti Oromiyaatti' 'Leenci bineensa bosonaati' 'Eebla 23 guyyaa yaadannoo dafqaan bultootaati' kan jedhu irratti falmiin kan dhiyaatu yoo ta'e manni murtii ragaa dhiyeessisuun osoo isa hin barbaachisiin firiileen dubbii kun beekumsa waloo ta'uu isaanitiin yookiin maddoota amanamoo irraa mirkaneessuun hubannoo mataa isaa fudhachuun murtii kennuu qaba.Leenci bineensa bosonaa ta'uun isaa beekumsa waloo namni kamiyyuu beekuudha. Finfinneen Magaalaa Gudditti Oromiyaa ta'uu ishee Heera Mootummaa Naannoo Oromiyaa ilaaluun mirkaneessuu akkasumas labsii guyyoota ayyaanaa ummaataa murteessuuf bahe ilaaluun Eebla 23 guyyaa yaadannoo dafqaan bultootaa ta'uu mirkaneessuun ni danda'ama jechuudha.

Hubannoo seeraa (Judicial noice of law/legislative facts) gabaabumatti seeroota beekuu jechuudha.Akkuma beekamu biyyoonni sirna seeraa sivilii hordofan seeroota bifa kooditiin, labsiin, dambiin, qajeelfaman qaamolee seera baasuuf aangoon kennafeein tumanii ni baasu. Qaamoleen hojii abbaa seerummaa hojjatan, qaamoleen seera raawwachiisan, qaamoleen seera baasan akkasumas namni kamiyyuu seeroota kana beekuu akka qaban seeraan ni tumu. Biyya keenyattis Labsiin Gazeexaa Nagaariit hundeessuuf bahe lakk.3/1995 kwt.2(3)

---

¹⁷ Judicial Notice of A Judicative Facts:- Are facts of common knowledge -knowledge that is commonly shared by all people and veritable facts. Veritable facts- Are those facts which are not so notorious or part of common knowledge but are facts that can indisputably be ascertained by reference to authoritative means and those maters of public knowledge

qaamoleen seera baaftuu ,Seera raawwachiiftuu fi seera Hiiktuu Federaalaa¹⁸ fi Naannoo seeroota Federaalaa Gazeexaa Nagaariitiin bahe hunda beekuuf dirqama qabu jedha.

Gaaffii Marii

Labsiin lakk.3/1995 kwt.2 (3) waa'ee seeroota naannoolee waan jedhe hin qabu. Kanaaf qaamoleen seera hiiktuu mootummaa federaalaa seeroota naannoo beekuuf dirqama qabuu? Maaliif?

2.2.Firiiwaan Dubbii Gareelee Walfalmitootaan Amanaman

Firiin dubbii tokko amanameera kan jedhamu firii dubbii ijoo falmii ta'e tokko gareeleen ittiin falmaa jiran irratti gareen tokko amanee kan fudhate yookiin waliigaluu isaa kan ibse yoo ta'edha. Jechi amantaa kunis ragaa ta'ee yookiin ragaa dhiyeessuun osoo hin barbaachisin firii dubbii mana murtiitiin mirkanaa'e ta'ee dhiyaachuu ni danda'a. Jechi amantaa kennamu falmiin idilee osoo hin eegaliin mana murtiitiin alatti kan kennname (Extra-judicial admission)¹⁹ yookiin adeemsa falmii mana murtii keessatti gaggeeffamaa jiruun kan kennname (Judicial admission) ta'u danda'a.

Jechi amantaa mana murtiitiin alatti kennaman ulaagaa rogummaa ragaa hanga guutanitti ragaa ta'anii dhiyaachuu fi ragaan faallaa itti dhiyaachuu kan danda'an ta'uu isaaniitiin '*firii dubbii ragaa dhiyeessuun hubachisuun hin barbaachifne*' jedhamnii kan fudhataman miti.Fkn.Jecha amantaa mana murtiitiin alatti kennaman kan jedhaman;

- ❖ Qorannoo yakkaa gaggeeffamaa jiruutiin shakkamaan qorataa poolisiif yookiin mana murtii jecha qorannoo yakkaa fuudhaa jiruuf jecha amantaa kenne.
- ❖ Dhimma hariiroo hawaasaatiin gareen tokko iddaan irra jiraachuu isaatiif amanee mana murtiitiin alatti mirkaneessa kenne yoo ta'e akka ragaatti itti dhiyaachuu ni danda'a. Garuu gareen mirkaneessa kennee iddaan irra jiraachuu amaneera jedhame kun ragaa faallaa dhiyeessuun mirkaneessa kenneera jedhame sana fashaleessuu ni danda'a.

---

¹⁸ Labsiin Mannen Murtii Federaalaa hundeessuuf bahee lakk.25/1996 kwt.6 mannen murtii Federaalaa seeroota Naannoolee hojii irra olchuu akka danda'an tumeera. Kanaaf seeroota Naannoolee hojii irra olchuuf mannen murtii Federaalaa seeroota naannoolee beekun isaan irraa akka eegamu ni hubatama.

¹⁹ Extra-Judicial admission could be made during police investigation (Cr.P.C. Art. 27) or at the preliminary inquiry (Cr.P.C Art 35 and 86(2)

Gaaffii Marii

- Obbo Guyyoo Galgaloo yakka ajjeechaatiin shakkamanii qorannoo yakkaa irratti gaggeeffamaa jirun gocha ittin shakkaman kan raawwatan ta’uu jecha amantaa bu’uura SDFY kwt.²⁷ tiin qorataa poolisiif kan kennan yoo ta’u poolisiiniis jecha amantaa bu’uura SDY kwt.²⁷ tiin kennan Mana murtiitti dhiyaatanii bu’uura SDFY kwt.³⁵ tiin akka kennaniif mana murtii aanaatti dhiyessee jecha amantaa isaanii kennanii jiru. Jechi amantaa Obbo Guyyoo Galgalootiin bu’uura sdfy kwt 35tiin kenname kun jecha amantaa mana murtiitti kenname moo mana murtiin alatti kennameedhaa? Maaliif?

Gama biraatiin jechi amantaa mana murtiitti kenname ragaa biraadhiyeessuun osoo hin barbaachisin ofii isaatiin ragaa ta’e dhiyaachuu fi murtiin ittiin kennamuu danda’a. Fakkeenyaaaf jecha amantaa M/Murtiitti kenname jedhaman ;

- ❖ Himatamaa yakkaan himatamee dhaddachatti himannaan erga dubbifameefii booda jecha amantaa fi waakkii kennun gocha yakkaa ittiin himatame akkaataa himannaan itti dhiyaateen yoo amane.
- ❖ Dhimma hariiroo hawaasaatiin himataaman himannaan itti dhiyaateef deebii kennuu keessatti yookiin falmii afaanii gaggeeffamu keessatti jecha amantaa kenne.

2.2.1. Amanuu Dhimmoota Yakkaa (Admission In criminal Cases)

Dhimma yakkaatiin sadarkaan fudhatamummaa jechi amantaa baay’ee dhiphaadha. Seera deemsa falmii yakkaa kwt.¹³⁴ jalatti tumame akka jiruutti himatmaana himannaan itti dhiyaate tokko amaneera kan jedhamu gocha yakkaa ittiin himatame akkaataa himannaan itti dhiyaateen guutumaan guutuutti haftee (hambifannoo) malee yoo amanee dha.kanaan walqabate dhimma yakkaatiin;

- ❖ Jecha amantaa kennuu kan danda’u himatamaa qofa. Akka falmii hariiroo hawaasaatti abukaatoon (bakka bu’aan), dubbii fixaan yookiin guddisaan fi kkf himatamaa bakka bu’uun jecha amantaa kennuu hin danda’an.(SDY kwt. 133 fi 134)
- ❖ Himatamaan amaneera kan jedhamu illee yoo ta’e firiilee dubbii himannaan yakkaa keessatti ibsaman hunda guutummaan guutuutti amanuun isaa mirkanaa’uu qaba.²⁰

---

²⁰MMWF/Dh/Ij/Jildii 14ffaa Lakk.G. 77842 namni yakkaan himatame tokko himata itti dhiyaate guutummaan gutuutti maneera jedhame murtiin balleessummaa kan kennamu jechi inni kenne firiilee dubbii himannaan keessa jiran hunda karaa ifa ta’een amanuun isaa mirknaa’ee galmaa’ee irratti jecha amantaa isaa galmeessuun qofa akka ta’e murteesseera. Sdfy kwt. 134(1) fi 23

Akka falmii hariiroo hawaasaatti deebii kennuu dhiisuun (callisuu) yookiin karaa ifa ta'een fi tartiibaan waakkachuu dhiisuun isaatiin akka amaneetti lakka'amuu hin qabu.(tumaalee SDFY kwt.134-135 fi tumaalee SDFHH kwt73(1),83,234.235,241 wal bira qabuun ilaala)

- ❖ Himatamaan gocha yakkaa himanna irratti ibsame guutumaan guututti amane illee yoo jiraate manni murtii barbaachisaa(amansisaa) ta'e yoo arge abbaan alanagaa ragaa isaa akka dhiyeessu fi himatamaanis ragaa ittisaa akka dhiyeessuu ajajuu danda'a.(SDFY kwt134(2)

Manni murtii himatamaan himanna itti dhiyaate guutummaan guututti amaneera jedhe ragaa abbaa alangaas ta'e ragaa ittisaa dhagahuun osoo isa hin barbaachisin himannaan abbaa alangaa jecha amantaa himatmaatiin akka mirkanaa'eetti lakkaa'amee murtiin balleessummaa kan kennu ta'a. Himatamaan murtii adabbii kenname irratti yoo ta'e malee murtii balleessummaa irratti ol'iyyata gaafachuun kan hin dandeenye ta'uu SDFY kwt.185(1) tiin tumameera.

Gaaffii Marii

1. Himatamaan himanna yakkaa itti dhiyaate guutummaan guututti yoo amane illee manni murtii barbaachisaa ta'ee yoo arge A/Alangaa ragaa akka dhiyeessu ajajuu akka danda'u kwt.134 (2) jalatti tumameera. Haaloni barbaachisaa jedhaman kun maal faa ta'uu danda'uu? A/Alangaa himatamaan himanna itti dhiyaate guutummaan guututti kan amane fi ragaa dhiyeessuuf kan hin dirqamne ta'uu mormuu ni danda'aa? Maaliif?
2. Himatamaan gocha ittiin himatame ofii isaatiif osoo hin raawwatin haalii itti amanu jiraa? Maaliif?

2.2.2. Amanuu Dhimmoota Hariiroo Hawaasaa (Admission in Civil Cases)

Amantaan dhimma hariiroo hawaasaa gareeleen walfalmitootaa falmii barreeffamaa yookiin himanna fi deebii mana murtiitti dhiyeessaniin fi falmii afaniin dhaddacha irratti taasisaniin kennamu danda'a.Kunis kan ta'u garee walfalmitootaa keessaa firii dubbii isa tokkoon dhiyaate garee faallaa ta'een; ofii isaatiin yookiin bakka bu'aa isaatiin ifatti jecha amantaa kennuun, firilee dubbii himataan himanna isaa keessatti dhiyeesse tokko tokkoon irratti deebii itti kennuu dhiisuun, yookiin muraasa irratti deebpii kennuu muraasa irratti deebii osoo hin kenniin dhiisuun yookiin guutummaan guutuutti callisuudhaan, yookiin jecha

waliigalaatiin yookiin karaa ifa hin taaneen waakkachuun (evasive denial) akka amnametti lakka'ama (SDFHH kwt.73(1),83,234,235,241). Kanaaf Dhimma hariiroo hawaasaatiin guutummaan guututti amanuun dirqamaa miti himatamaan ykn himataan himanaan qaxamuraa itti dhiyaate muraasa amanee muraasa waakkachuu kan danda'uu fi manni murtiis firii dubbii amaname irratti battalumatti murtii kennuu akkasumas firii dubbii ifatti waakkatame irratti ijoo dubbii qabachuun ragaa dhiyeessisuu qaba.²¹ Akka waliigalaatti amantaan dhimma H/Hawaasaa dhaghaa duraa fi dhagahaa guutuu irratti sadarkaa sadiin raawwatamuu ni danda'a. Isaanis;

- I. Amantaa dhaghaa duraa irraatti kennamu. Gareelee walfalaman keessaa gareen deebii/himanna barreeffamaa isaatiin ykn karaa biraatiin firii dubbii gareen biraadhiyeesse guutummaan guututti kan amane ykn qorannoo SDFHH kwt.241 tiin taasifamuu irratti jecha amantaa kennamu.
- II. Adeemsa falmii keessatti firiin dubbii ykn sanadni bu'uura tumaa SDFHH kwt.241 fi tiin osoo hin qulqullaa'in bira darbame jiru irratti manni murtii gareelee walfalman keessaa firii dubbii ykn sanada sana amanuu fi waakkachuu isaanii mirkaneessuu fi galmeessuu murtii ykn ajaja itti fakkaate kennuuf wanti isa daangeessuu hin jiru.
- III. Amantaa Adeemsa ragaa dhagahuu irratti kennamu. Bu'uura SDFHH kwt. 261(2) walfalmitoonni dhimma isaanii ilaalcissee osoo ragaa isaanii hin dhageessisan dura jecha ragummaa isaanii kennuu kan danda'an yommuu ta'u yeroo kana gaaffii adda addaa gareen faallaa isaaniitiin dhihaatuuf deebii kennan keessatti firiin dubbii amanan yoo jiraate, akka amananiitti fudhatama jechuudha.

Gaaffii Marii

- Guyyaa dhagahaa duraa irratti deebii barreeffamaa keessatti waan amaname waakkachuun ni danda'amaa? SDFHH kwt.241 waliin akkamitti ilaaltu? Muxannoon jiru maal fakkaata? Manni murtii haala kamiin hayyamuu danda'a?

English Version Civ.Pr.Art. 241(1) ‘the court shall ask the party or his pleader whether he admits or denies such allegation of fact .....and as are not expressly or by necessary implication admitted or denied by the party against whom they are made’.

Amharic version Art. 241(1) “እንደተከሱ የሚቀበረውን ነገር የምን ወይም ይከሱ እንደሆነ ይጠየቀዋል” Vs “እንደ ተመና የሚቀበረውን ነገር የከሱ ወይም ያምን እንደሆነ .....” kan jedhu maal agarsisaa?

---

²¹ SDFHH kwt.242 fi 247

2.3.Tilmaama Seeraa fi Firii Dubbii (Presumption of Laws and Facts)

Firiin dubbii tokko tilmaama seeraatiin akka mirkanaa'u seerri yeroo tumee argametti firiin dubbii sun tilmaama seerri murteessuun kan mirkanaa'u akka ta'e ni beekama. Hogbarruulee seera ragaa ammaan dura turan hedduu keessatti baratamaan gosoota firii dubbii ragaa dhiyeessuun hubachisuun hin barbaachifne jedhaman keessaa tilmaama seeraa fi tilmaama firii dubbii akka ta'an hambifannoo malee yeroo kaa'an ni mul'ata. Haata'utti yaadamni kun yeroo hunda dhugaa miti. Sababiin isaatiis tilmaamoota seeraa addaatti dantaa ummataa fi dantaa mootummaa kabachiisuuf jecha seerri ragaan kamiyyuu itti dhiyaachuu kan hin dandeenye ta'uu ifatti dhorkee kan jiru yoo ta'e malee tilmaamni seeraas ta'e firii dubbii haalii ragaa faallaa dhiyeessuun fashalleessuun itti danda'amu ni jira.Kana irraa ka'uudhaan tilmaamni akaakuu lama jiraachuu isaanii hubachuun ni danda'ama. Isaaniis;

- ❖ Firii dubbii mirkanaa'e (Basic Fact) tokko irraa ka'uudhaan dhugummaa/sirrummaa (jiraachuu yookiin jiraachuu dhabuu) firii dubbii biraa (Presumed Fact) tilmaamuun kan danda'amu ta'uu; garuu immoo gareen fudhatamuun tilmaama kanaa isa miidhu ragaa faallaa dhiyeessuun fashalleessuu kan danda'u ta'uu seerri tumuu ni danda'a. Tilmaamni kunis tilmaama fashallaa'uu danda'u (Rebuttable Presumption) jedhama.
- ❖ Firii dubbii mirkanaa'ee (Basic Fact) tokko irraa ka'uudhaan dhugummaa/sirrummaa (jiraachuu yookiin jiraachuu dhabuu) firii dubbii biraa (Presumed Fact) tilmaamuun kan danda'amu ta'uu fi tilmaama seerri fudhate kana ragaa faallaa kamiyyuu dhiyeessuun fashalleessuun hin danda'amu jedhe seerri tumuu ni danda'a. Tilmaamni kun immoo tilmaama fashallaa'uu hin dandenye (Irrebuttable or Conclusive presumption) jedhama.

KUTAA LAMA

Rogummaa, Fudhatamummaa, Dhiyeessaa fi Ragaa Qorachuu

Boqonnaa Sadii

3. Rogummaa fi Fudhatamummaa Ragaa

Seensa

Akkuma armaan olitti ilaaleetti firiwwaan dubpii muraasa ta'aniin alatti falmii dhimma yakkaatiinis ta'e hariiroo hawaasaatiin gareen jiraachuu yookiin jiraachuu dhabuu firii dubpii falmu kamu ragaa dhiyeessuun mirkanneessuu yookiin fashaleessuuf dirqama qaba.Kana jechuun firii dubpii tokko mirkaneessuuf yookiin fashaleessuuf ragaan kamiyyuu akka feeteen yookiin walfamitoomni akka barbaadaniin ni dhiyaata jechuu miti.Ragaan dhiyaatu sun bu'uuraan rogummaa fi fudhatamummaa qabaachuu qaba. Kana yoo jennu Rogummaan ragaa maalii? Fudhatamummaan raagaa hoo? Ragaa tokko rogummaa qabaachuu yookiin fudhatamummaa qabaachuu dhabuu isaaakkamiin beekuu dandeenyaa? Gaaffiin jedhu ka'uun isaa kan hafuu miti.Kanaaf maalummaa rogummaa fi fudhatamummaa ragaa armaan gaditti bal'inaan dhimmootan dabalamanii dhiyaatanii jiru.

Xumura leenjii kana irratti leenjiitoonni;

- Dhimmoota yakkaa fi hariiroo hawwaasaa keessatti rogummaa fi fudhatamummaa ragaa irratti hubannoo gahaa argachuudhaan hojii irraa ni oolchu.
- Dandeettii rogummaa ragaalee ittiin addaan baafatan horachuudhaan hojiirra ni oolchu.

3.1.Rogummaa Ragaa

Seerota deemsa falmii fi mummee biyya keenyaa keessatti hiikaan ifa ta'e gaalee 'rogummaa ragaa' jedhuuf kan itti hin kennamne, akkasumas fiiriileen dubpii rogummaa qaban jedhaman maal faa²² akka ta'an tarreessuun kan hin keenye yoo ta'es rogummaa ragaatiif beekamatii kennanii jiru. Rogummaa ragaa jechuun walitti dhufeenyaa ragaa ijoo dubpii mirkaneessuu yookiin fashaleessuu danda'a jedhamee dhiyaate fi ijoo dubpii, yookiin firriwwan dubpii ijoo dubpii wajjiin hidhata qaban jidduu jiru kan agarsiisu dha.Walitti dhufeenyaa qofas miti. Ragaan dhiyaate ijoo dubpii qabamee jiru mirkaneessuu ykn fashaleessuuf humna kan qabu (probative value) ta'uutu irraa eegama.²³ Kana gochuu kan hin dandeenye yoo ta'e garuu, ijoo dubpii waliin walitti dhufeenyaa yoo qabaates roga qabeessa miti jechuu dha. Kanaafuu,

²² Wixinee seera deemsa falmii yakkaa fi ragaa bara 2009 A/Alangaa waliigalaa Federaalaatiin bahe kwt.273 jalatti fiiriwwan dubpii rogummaa qaba maa faa akka ta'an tarreessee jira.(dubbisaa)

²³ Kahsay Debsu and Andualem Eshetu, olitti yaadannoo lak.27^{ffaa}, F89;Wixinee Seera Ragaa Itoophiyaa,Kwt.3

dhimmoota yakkaa irrattis ta'e dhimmoota hariiroo hawaasaa rogummaan ragaa kan madaalamu dandeettii ijoo dubbii mirkaneessuu ykn fashaleessuu qabuun akka ta'e hubachuun ni danda'ama. Biyyoota akka Inglizii fi Hindiitti dhimmaa yakkaatiin ragaan tokko rogummaa qaba kan jedhamu ijoo dubbii (Himanna) dhiyaateef ijoowwaan gosa ykn garee tokko ta'an ,Sababa ,taatee fi bu'aa , firriwwan dubbii haala mijaa uuman, Ijoowwaan kaka'umsaa fi qophii agarsiisan akkasumas amaloota gocha yakkichaan duraa fi booda mul'ataniidha. Seeroota deemsa falmii yakkaa fi hariiroo hawaasaa keessatti rogummaa ragaa ilaalachisee haala armmaan gadiitiin dhiyaateera.²⁴

3.1.1. Rogummaa Ragaa Dhimmoota Yakkaa

Seerri deemsa falmii yakkaa kwt.137 (1) "*Questions put in examination-in-chief shall only relate to facts which are relevant to the issues to be decided and to such facts only of which the witness has direct or indirect knowledge*" jechuun tuma. Tumaan kun kan ibsu, gaaffiin duraa abbaan alangaa ragaa isaaf dhiyeessu firriwwan dubbii ijoo dubbii murteessuuf gargaaran qofa irratti kan xiyyeffate ta'uu akka qabuu, fi ragaanis waa'ee dhimmichaa kallattiinis ta'e alkallattiin hubannoo yoo qabaate dha. Kanaaf, jechi ragaa kennamu firriwwan dubbii ijoo dubbii qabamee jiru murteessuuf kan gargaaru qofa ta'uuti irra jiraata.

Keewwatni 137(1) ragaa namaa kan ilaallatu ta'uun isaa ni beekama. Haa ta'u malee, gosoota ragaa biroo irrattis rogummaan ragaa madaalamuu akka qabu tumaalee seera deemsa falmii yakkaa biroo irraa ni hubatama. Fakkeenyaaaf, poolisiin sakatta'insa gaggeessuun meeshaalee to'ataman hunda galmeessee ni qabata. Meeshaan falmii gaggeeffamaa jiru hiikuuf barbaachisu akka ciraatti mana murtiif hanga dhiyatutti bakka nageenyi isaa eegame ol ni kaa'ama. Meeshaan falmiif hin barbaachifne kamiyyuu ammoo namicha meeshaan irraa fudhatameef nagaheedhaan kan deebi'u ta'a.²⁵ Tumaa kana irraa waanti hubatamu, meeshaan to'atamee akka ciraatti mana murtiitti dhiyatatu falmii gaggeeffamaa jiru furuu kan danda'u yoo ta'e dha. Ibsa biraatiin, falmii gaggeeffamaa jiru wajjiin rogummaa kan qabu yoo ta'e dha. Rogummaa hin qabu taanaan falmii gaggeeffamaa jiru furuu waan hin dandeenyef osoo mana murtiitti hin dhiyatiin abbaa qabeenyaaf deebi'uu ni danda'a jechuu dha.

²⁴ Kahsay Debsu and Andualem Eshetu, Law of Evidence (Teaching Material, Prepared under the Sponsorship of the Justice and Legal System Research Institute), fuula 95-98

²⁵SDFY, Kwt. 33(3) ....Any property seized which is required for the trial shall be preserved in a safe place until handed over to the court as an exhibit. Any property not so required may be returned to the person from whom it was taken and a receipt shall be taken. Any property seized which is required for the trial shall be preserved in a safe place until handed over to the court as an exhibit. Any property not so required may be returned to the person from whom it was taken and a receipt shall be taken.

Rogummaan ragaa kan ilaalamu kallattii ragaa abbaa alangaatiin qofa osoo hin taane kallattii ragaa ittisaatiniidhas. Waan ta'eefuu, dhimma yakkaa irratti, rogummaan ragaa kan madaalamu walitti dhufeenyaa ragaan (gama abbaa alangaatiinis ta'e gama ittisaatiin) dhiyaatu firriwwan dubbii yakka hundeessuu danda'u jedhamee seera yakkaatiin tumamee fi himatamaanis irra darbeera jedhamee ittiin himatame wajjiin qabuunidha. Walitti dhufeenyi ragaa fi firriwwan dubbii ijoor dubbii murteessuuf gargaaran kun dirqama walitti dhufeenyaa kallattii ta'uu dhiisuu mala. Ragaan haala naannoo yakka raawwatamee hubachiisuu yoo danda'e, rogummaa qabaachuus danda'a. Sababni isaa, ragaawan alkallattiin yakkicha wajjiin walitti dhufeenyaa qaban kunniin raawwatamuu yakkichaa qophaa, qophaaatti hubachiisuu yoo dadhabanis walitti ida'amuun iddo tokkotti hubachiisuu ni danda'u waan ta'eefi.²⁶ Murtiin dhimma yakkaatiin mana murtiidhaan kennamu kamuu ragaa rogummaa qabu irratti hundaa'u akka irra jiraatuus Manni Murtii Waliigala Federaalaa Dhaddachi Ijibbaataa murtii jildii 17ffaa lakk.G.89676 ta'een kenne irratti addeesseera.

3.1.2. Rogummaa Ragaa Dhimmoota Hariiroo Hawaasaa

Akkuma seera deemsa falmii yakkaa, seerri deemsa falmii hariiroo hawaasaas gaaffiin duraa abbaan dhimmaa ragaa isaaf dhiyeessu firriwwan dubbii ijoor dubbii murteessuuf gargaaran qofa irratti kan xiyyeffate ta'uu akka qabuu, fi ragaanis waa'ee dhimmichaa kallattiinis ta'e alkallattiin hubannoo yoo qabaate akka ta'e ni tuma.²⁷ Kana irraa waanti hubatamu, jechi ragaa nاما kennamu rogummaa qabaachuu kan barbaadu ta'uu dha. Rogummaan kun gosoota ragaa biroos kan ilaallatu ta'uu tumaalee seera adeemsa falmii hariiroo hawaasaa irraa hubachuun ni danda'ama.Fakkeenyaaaf, manni murtii ragaa sanadaa rogummaa hin qabu ykn fudhatamummaa hin qabu jedhee itti amanee sababa isaa galmeessuun sadarkaa falmii kamittuu kufaa gochuu akka danda'u SDFHH kwt.138 jalatti tumameera. SDFHH kwt.146 jalattis tumaaleen ragaa sanadaa ilaallatan dhimmoota qabatamoo biroo akka ragaatti dhiyaachuu danda'an irrattis raawwatinsa kan qaban ta'uu tumameera.²⁸

Dhimma hariiroo hawaasaa irratti rogummaan ragaa tokkoo adda durummaan kan madaalamu walitti dhufeenyaa ragaa dhiyaatee fi ijoor dubbii jidduu jiruunidha. Akka qajeeltootti, rogummaan ragaa bifa kanaan kan madaalamu yoo ta'es, haala addaan garuu

²⁶ Kahsay Debsu and Andualem Eshetu

²⁷ SDFHH, Kwt. 263(1).

²⁸ Civ.Pr.Art. 146.- *Provisions as to documents apply to material objects:*The provisions of this Chapter which apply to documents shall, so far as may be, apply to all other material objects producible as evidence.

seerumti walitti dhufeenya kana murteessuu ni danda'a. Fakkeenyaaaf, Seera Hariiroo Hawaasaa: kwt 826 jalatti beenyaan sababa du'aan kennamu qaama qabeenya dhaalaa akka hin taane, SHH kwt.837 jalatti saalli, umurii fi lammummaan dhaalaa tokkoo mirga dhaaluu isaa irratti dhiibbaa homaatuu kan hin qabne ta'uu, SHH kwt. 1163(2) Nama sammuu gaariidhaan (good faith) qabeenya socho'aa nama abbaa qabeenya hin taane irraa argate jiru irratti dhibbaa homaatuu akka hin qabaane fi kkf.

3.2.Fudhatamummaa Ragaa

Ragaan tokko jalqabuma irratti rogummaa yoo hin qabaanne fudhatamummaas hin qabaatu.²⁹ Rogummaa waan qabaateef qofas fudhatamummaa ni qabaata jechuu miti; seera jiru irratti hundaa'ee fudhatamuus, fudhatamuu dhiisuu ni mala.³⁰ Yaadromeen qajeeltoo fudhatamummaa ragaas kanuma agarsiisa. Fakkeenyaaaf, biyya Hindii fi Ingilizitti ragaan jette jettee hanga fedhe rogummaa qabaatus seeraan waan dhorkameef fudhatamummaa hin qabu. Kanaafuu, rogummaan fudhatamummaa ragaaf haala duree barbaachisaa dha malee qofaa isaatti gahaa miti.³¹

Gara biyya keenyaatti yoo deebinu, tumaaleen fudhatamummaa ragaa dhorkan seerota deemsaa falmii yakkaa fi hariiroo hawaasaa keessa ni jiru. Seeroota deemsaa kanniin keessatti ragaan fudhatamummaa kan dhabu sababoota afuriin: Gosa ragaa, Firii dubbi ragaa ta'ee akka hin dhiyaanne seeraan dhorkame, fi Mala ragaan itti argame fi iccitii gaa'ilaa yookiin iccitii hojji keessatti beekamaniidha.

A) Gosa Ragaa: dhimmoota tokko tokko irratti ragaan fudhatama qabu ragaa sanadaa qofa akka ta'e seerri tumuu danda'a. Kana jechuun ,ragaan namaa fudhatamuu hin danda'u jechuu dha. Fakkeenyaaaf, waliigalteen barreffamaan ta'uu akka qabu seerri yommuu tumu, jiraachuu fi jiraachuu dhabuun waliigaltichaa kan mirkanaa'u ragaa sanadaa (waliigaltee barreffamaan ta'e) qofaani. Ragaa namaan ykn tilmaamaan kan mirkanaa'u waliigaltichi yoo bade ykn yoo hatame qofa.³²Dhaamoo ilaachisees gareen dhaamoon ifaa (public will) ykn dhaamoo dhaalchisaan barreessee dhaalchisu (holographic will) jira jedhu ragaa sanadaa (sanada dhaamoo) qofaan hubachiisuu danda'a.³³Dhaamoon akkasii jira jedhamee ragaan namaa dhiyaatu fudhatama hin qabu jechuu dha.

---

²⁹ Kahsay Debsu and Andualem Eshetu, F118.

³⁰ Akkuma Olii

³¹ Akkuma Olii

³² SHH, Kwt.,2003.

³³ SHH, Kwt.896-897.

B) Firii dubbii ragaa ta'ee akka hin dhiyaanne seeraan dhorkame: Seera deemsa falmii yakkaa kwt.138 haala addaatiin seeraan yoo hayyamamee malee shakkamaan yakkaan himatame ragaa biraatiin balleessummaan isaa osoo hin mirkanaa'iin shakkamaan ammaan duraa yakkaan himatamee adabamuu isaa ragaan agarsisuu dhiyaachuu hin qabu.³⁴ Abbaan alangaa yoo dhiyeesse fudhatama hin qabaatu. Sababni isaa, ragaa akkasii sadarkaa kanatti dhiyeessuun mirga akka qulqulluutti tilmaamamuu shakkamaa hubuu bira darbee abbootiin seeraa alloogummaa malee ragaa akka madaalan taasisuu waan danda'uufidha. Dhimma Hariiroo hawaasaa ilaalchisee garuu dhorkaan kun hin jiru.SHH kwt.2149 Himatamaan himata yakkaatiin bilisaa bahuun yookiin adabbamuun isaa himata hariiroo hawaasaatiin bilisa ta'uu yookiin itti gaaftamummaa qabaachuu murteessuuf mana murtii hin dirqisisu. Kana jechuun murtiin yakkaa ragaa ta'ee hin dhiyaatu jechuu osoo hin taane himatamaan yakkaan bilisa bahuun isaa hariiroo hawaasaatiinis dirqama itti gaaftamummaa hin qabu jechuu miti. Manni murtii himatamaan yakkaan bilisa bahee osoo jiruu ragaa dhiyaateef madaalee hariiroo hawaasaatiin balleessaa qaba jedhe itti murteessuu danda'a.

Gaaffii Marii

- Ragaan dhimma yakkaatiin balleessummaa himatamaa mirkaneessee jiru tokko dhimma hariiroo hawaasaatiif dhiyaatee manni murtii himatamaan bilisa baasuu danda'aa?

C) Mala Ragaan Ittiin Argame: Jechi amantaa shakkamaan yeroo qorannoo poolisii biratti kenne ragaa ta'ee mana murtiitti dhiyaachuu akka danda'u seera adeemsa falmii yakkaa kwt. 27(2) irraa ni hubatama. Seeruma kana kwt.35 (2) jalattis, manni murtii jechi amantaa shakkamaan kenne fedhiidhaan kan kenne ta'uu isaa osoo hin mirkaneeffatiin galmeessuu akka hin qabne tumameera. Kana jechuun jechi ragaan shakkamaa ragaa ta'ee mana murtiitti kan dhiyaatu fedhii fi bilisaan qaama aangoo qabu biratti (waajjira poolisii ykn mana murtii) yoo kennamee qofa akka ta'e dha. Jecha kenuun fedha isaa irratti kan hundaa'u akka ta'e, jechi isaanii ragaa ta'ee irratti kan dhiyaatu akka ta'e itti himamuu isaa jecha amantaa irratti ibsamuu qaba.³⁵ Kanaan alatti, ragaan dirqiidhaan argame qajeeltoowwan seera yakkaa kanneen akka hanga balleessaa jedhamutti mirga akka qulqulluutti lakkaa'amuu (principle of innocence) fi

---

³⁴ SDFY, Kwt.138.

³⁵ Heera Mootummaa RDFI, Kwt. 19(2), fi SDFY, Kwt.27 (2).

mirga ofirratti raguu dhiisuu (principle of self incrimination) waliin walitti waan bu'uuf fudhatama hin qabu jechuu dha.³⁶ Fakkeenyaaf, shakkamaan jecha amantaa kan kenne reebamee, sodaachifamee, sossobamee, waadaan seenameefii, dhugaatiin machaa'ee, baala sammuu namaa adoochuun sammuun isaa adoodee yoo ta'e, bilisaan kenneera jechuun hin danda'amu. Waan ta'eefuu, ragaa ta'ee fudhatamuu hin danda'u.

D) Iccitii Gaa'ilaa Yookiin Hojii Keessatti Argame/Beekame; dantaa ummataa fi mootummaa kabachisuuf jecha iccitii gaa'ilaa yookiin hojii keessatti beekame fudhatamummaa dhabuu ni danda'a.

Gaaffii Marii

- Seera H/H kwt.1727 (2) jalatti waliigalteen barreeffaman raawwatamuu qabu irratti ragaan namaa lama bakka jirutti kan hin raawwatamne yoo ta'e seera duratti fudhatama akka hin qabne tumameera. Akkasumas seeruma kana kwt. 881 (1) fi (2) jalatti dhamoon haala ifa ta'een fi ragaa namaa afur fulduratti kan hin raawwatamne yoo ta'e kufaa akka ta'u tumeera. seera H/H kwt.2003 tiin waliigalteen barreeffamaan akka ta'an seeraan tumaman ragaa namaatiin ykn tilmaama seeraatiin mirkaneessu akka hin danda'amne tumamee waan jiruf waliigalteewwan kunnin yogguu raawwataman jiraachuun ragaa namaa maaliif barbaachiise ?

---

³⁶ Heera Mootummaa RDFI, Kwt.19 (5).

Boqonnaa Afur

4. Sirna Dhiyeessa Ragaa

Seensa

Boqonnaa armaan olii keessatti ragaan dhiyaatu kamuu ulaagaa rogummaa fi fudhatamummaa guutuu akka qabu ilaaleera. Kutaan kana jalatti immoo ragaan yoom, akkamitti fi eenyuun dhiyaachuu akka qabu kan ilaaluu ta'a. Biyyi keenya seera ragaa hanga ammaa bahee qabaachuu baattus sirni fi adeemsi dhiyeessa ragaalee seera deemsa falmii yakkaa fi hariiroo hawaasaa fi seeroota muummee keessatti ifaan ka'ame jira. Dirqamani ragaa dhiyeessuu yaadama dirqama hubachiisuu (burden of proof) keessaa isa tokko. Sirni dhiyeessa ragaa fi dirqamni dursa hubachiisuu dhimmoota yakkaa fi hariiroo hawaasaa adeemsa walfakkaataa hedduu yoo qabatanis garaagarummaan iddo itti mul'atus ni jira. Fakkenyaaf dhimma yakkaatiin himatamaan jecha amantaa kennuun gocha ittiin himatame kan amane yoo ta'e malee akka qajeeltootti yeroo hunda dirqamni dursa ragaa dhiyeessuu hubachiisuu A/Alangaa irratti kufa. Dirqamni dursa hubaciisuu gara himatamaa haala addaatiin itti naanna'uu danda'uu Seera yakkaa fi Labsii farra malaammaltummaa tiin tumameen alatti hin jiraatu. Dhimma hariiroo hawaasaatiin bu'uuraan dirqamni dursa ragaa dhiyeessuu fi hubachiisuu kan himatamaa yoo ta'es gara himatamattis naanna'uu danda'a.

Xumura leenjii kana irratti leenjitoonni;

- Sirna dhiyeessa ragaa irratti gahee walfalmitoonni qaban adda baasuun beekuun hojii irra ni oolchuu.
- Ragaaleen dhimmoota yakkaas ta'e hariiroo hawaasaa yoom, akkamitti fi eenyuun dhiyaachuu akka qabu adda baasuun hubachuun hojii irra ni oolchuu.

4.1.Muxannoo Biyyoota Sirna Seeraa Kooman Loo fi Siviil Loo Hordofan

Adeemsa ragaan itti dhiyaatu gosa ragaa irratti hundaa'e tooftaawwaan adda addaatiin dhiyaachuu danda'a. Ragaan dhiyaatu ragaa namaa ,ragaa sanadaa yookiin gosa biraa yoo ta'ee sirna dhiyeessa ragaalee kanaa irratti garaagarumman ni jira. Ragaa namaa yoo ta'e qaamaan dhiyaate waan hubatee ibsuuf dandeettii qabaachuun isaa tilmaama keessa kan galuu yoo ta'uu ragaalee sanadaa ykn ragaaleen qabatamaa (ciraa) garuu ulaagaan akkasi itti dhiyaachuu hin danda'u. Gama biraatiin sirna dhiyeessaa fi qorannoong ragaa sirnoota seeraa biyyootni hordofan irratti hundaa'uun garaagarummaa ni qabu. Biyyoota sirna seeraa kooman loo hordofan kan akka Inglizii, Hindii fi Ameerikaatti adeemsi dhiyeessa ragaa dhimmoota yakkaa fi gareeleen walfalmitootaa ragaa qorachuu keessatti gahee guuddaa kan itti taphatan

fi abbootiin seeraa (jury) hojii haala mijeessuu fi dhaddcha hogganuu qofatti kan daanga'an (adversarial procedure) yoo ta'uu biyyoota sirna Siviil loo (continental law) hordofan keessatti abbaan seeraa adeemsa ragaa qorachuu keessatti shoora guddaa kan itti taphatuu (inquisitorial procedure) dha.Dhimmoota hariiroo hawaaasaa keessatti adeemsa ragaa qorachuu walqabate sirnoota lamaan gidduutti garaagarumaan bu'uuraa hin jiru.³⁷

Dhimmoota yakkaa walqabate gaheen mootummaan sirna seeraa kooman loo fi sirna seeraa siviil loo keessatti qabu garaagar akka ta'e hubachuun barbaachisaadha.Sirna kooman loo keessatti mootummaan ofii isaatiif yakka qoratee, ragaa sassaabee, ragaa dhiyeeffatee dhaddacha irratti qorachuun himata isaa hubachisuuf dirqama kan qabu yoo ta'u himatmaanis haaluma walfakkaatuun ragaa isaa ofii isaatiif dhiyeeffatee qorachuuf dirqama qaba.Sirna seera siviil lootiin ragaalee mootummaas ta'e ragaa himatamaa dhiyeessuun qorannoo yakkaa gaggeesuu fi murtii kenuun gahee mootummaati. Bulchiinsa haqa yakkaa sirna kooman loo keessatti dhugaan bahuu kan danda'u gareeleen walfamitoota lamaan dirree walqixxa ta'e irratti ragaalee isaanii dhiyeeffachuun falmii dhaddacha irratti gaggeessaniin qofa yaadama jedhu kan qaban yoo ta'u sirna seera siviil loo immoo dhugaan bahuu kan danda'u falmii dhaddcha irratti gaggeeffamuun osoo hin taanee adeemsa qorannoo yakkaa gaggeessuu keessatti jedhu.³⁸

Gaaffii Marii

- Biyyi keenya sirnoota adeemsa falmii yakkaa jiran keessa isa kam hordoftti?

4.2.Dirqama Ragaa dhiyeessuu

Akkuma armaan olitti ibsame dirqamni ragaa dhiyeessuu yaadama dirqama huabchiisuu (burden of proof) keessaa isa tokko.Dirqamni hubchiisuu waan lama of keessatti hammata isaaniis;

- Dirqama ragaa mana murtiitti dhiyeessuu (Burden of production)
- Dirqama Amansiisuu (Burden of persusation)

Kutaa kana jalatti dirqama ragaa mana murtiitti dhiyeessuu kan ilaallu yoo ta'uu dirqama amansiisuu immoo kutaa wa'ee madaallii ragaa jedhu jalatti kan ilaallu ta'a.

---

³⁷ Moojulii Seera Ragaa, Jiddu-gala Leenjii Qaamolee Haqaa Federaalaatiin , Leenjii Hojii Duraatiif Fooyya'ee Qophaa'ee(bara hin qabu) fuula 39

³⁸ Akkuma Olii

Dirqamani ragaa dhiyeessuu ragaa dhiyeessuuf dirqama kan qabuu eenuu? gaaffii jedhu kan ilaallatuudha. Akka qajeeltootti dirqamni ragaa dhiyeessuu garee ragaa osoo hin dhiyeessin hafuu isaatiin mo'amu irratti kufa. Dhimma yakkaatiin ragaa dhiyeessuun dursa hubachiisuu yeroo hunda dirqama A/Alangaatti. Himatamaan himanna irratti dhiyaate yoo amaneen alatti abbaan alangaa ragaa osoo hin dhiyeeffatiin yoo hafe himatni isaa kufaa ta'a. Himatamaan ragaa dhiyeessuuf kan dirqamu A/Alangaa ragaa isaa dhiyeeffatee haala gahaa ta'een mana murtii kan amansisee yoo ta'e qofa. SDFY kwt.136(1) jalatti '*A/Alangaa himata isaa yoo banuu*' ibsi jedhu fi kwt.141 jalatti '*A/Alangaa ragaa isaa dhageessiffate erga xumureen booda*' kan jedhu kanuma mirkaneessuu. Dirqamni dursa hubaciisuu gara himatamaa haala addaatiin naanna'u ni danda'u. Fakkeenyaaaf bu'uura Seera Yakkaa kwt.35 fi Labsii farra malaammaltummaa lakk.881/2015 kwt. 21.

Dhimma 1ffaa

Dhimma mana murtii Ol'anaa Godina Harargee Lixaatti ilaalame tokkoon Miseensoota Poolisii nama sagal (9) miidhamaa dhuunfaa konkolaachisaa meeshaa kontrobaandii fe'atee jira jedhanii shakkaman karaatti bahanii akka dhaabu gaafatanii konkolachisaan hayyamammaa ta'u didnaan hundi isaani itti dhukaasanii miidhamaan rasaasa tokkoon dhahamee du'e. Garuu rasaasa eenuutiin dhahame akka du'ee kan hin beekamne fi rasaasni miidhamaa dhahee qorannoo laabiraatoori fooransiik saayinsiitiin (forensic investigation) taasifameen qawweelee dhukaafamanii jiru jedhaman keessaa argamu hin dandeenye. A/Alangaa Godina Harargee Lixaa himanna yakkaa dhiyeesseen miseensoota poolisii namoota sagal seera yakka kwt. 32, 35 fi 539 tiin gocha yakka ajjeechaa suukanneessaa raawwachuun himateera.

Gaaffii Marii

- Dhimma kana keessatti dirqamni dursa hubachiisuu kan eenuuti maaliif?

Dhimma hariiroo hawaasaatiinis dirqamni dursa ragaa dhiyeessuu fi hubachiisuu garee osoo ragaa hin dhiyeeffatiin hafee mo'amu irratti kufa. Dirqamni hubachiisuu kan murtaa'u bu'uura seera muummeetiin akka ta'es ifa dha.³⁹ Kana jechuun dirqamni dursa ragaa

³⁹ Bu'uura seera muummeetiin murtaa'a yommuu jedhamu akka duudhaatti himanna dura banuuf (jalqabuuf) dirqamni himataa irratti kan kufu ta'u illee eenuu dursa hubachiisuu akka qabu seerri muummee dhimmichii ilaallatu murteessuu danda'a. Fkn Seera maatii Oromiyaa labsii lakk. 69/ 1995 fi 83/1996 Keewwata 78 fi 113 tiin abbaan warraa fi haati warraa yeroo waliin jiranitti qabeenyi horatan qabeenya waliinii akka ta'eetti kan

dhiyeessuu fi hubachiisuu kan maddu seeraa fi tilmaamma seera irraatti.Tumaalee SHH idoo adda addaatiifafaca'anii argaman iraa dhugaa kana hubachuun ni danda'ama.Fakkeenyaaf tumaalee SHH kwt.5, 196(2), 896 fi 2001.

Art. 2001. - Burden of proof.

He who demands performance of an existence of obligation shall prove its existence and the party who alleges that an obligation is void, has been varied or is extinguished shall prove the facts causing such nullity, variation or extinction.

Kanaaf, gareen waliigalteen ykn dirqamni tokko jiraachuu ibsuun falmu jiraachuu isaa hubachiisuuf dirqama akkuma qabu, inni waliigaltichi ykn dirqamichi fudhatama akka hin qabne ykn akka jijjirame ykn akka hafe ibsuun falmus kanuma hubachiisuuf dirqama qaba.⁴⁰ Gareen dhaamoo qaba jedhuu dhaamoon kun jiraachuu fi qabiyyee isaa hubachiisuufis dirqama qaba. Dhimma Hariiroo hawaasaatiin dirqamni ragaa dhiyeessuu yeroo hunda himataa irratti kufa jechuu miti. Kunnis;

- Himatamaan himata itti dhiyaate amanee garuu ittisa tole haa ta'uu (affirmative defense) yoo dhiyeeffate dirqamni dursa ragaa dhiyeessuu himatamaatti naanna'aa SDFHH kwt.258(1)
- Himatamaan himata itti dhiyaate amanee gaaffii waldandeessisu (set-off) kan dhiyeesse yoo ta'e (himataan gaaffii waldandeesisu kan fudhate yoo ta'een alatti) dirqamni dursa hubachiisuuf himatamaa irratti kufa.
- Himataan himata isaa dhiyeeffachuuf ragaaleen sandaa na fayyadan jedhu harka himatamaa jiraachuu ibse himatmaanis ragaaleen kun harka isaa jiraachuu osoo hin waakkatiin dhiyeessuuf hayyamamaa yoo hin taane dirqamni dursa hubachiisuuf kan isaa ta'a.

4.3.Yeroo fi Haala Ragaan itti dhiyaatu

4.3.1. Dhiyeessa Ragaa Namaa

Akka qajeeltoo waliigalaatti ragaan namaajechi ragummaa inni kennu ijoo dubbii falmii qabamee yookiin firii dubbii kanaan walqabatu kan birootiif rogummaa qabaannaan dandeettii ragaa bahuu ni qaba. Ragaan tokko dandeettiin inni qabaachuu qabu maalfaa akka

---

tilmaammamu waan ta'ef, walfuutoota keessaa qabeenyi kan dhunfaa kiyyaatti gareen jedhu hubachiisuun fudhachuun akka danda'uu tumameera.

⁴⁰ Murtii M/M/W/F/Dha/Ijj Jildii 9ffaa lakk.G. 44634. Falmii H/H tiin gareen mirga qabu ykn hin qabu jedhe falmuu jiraachuu fi jiraachuu dhabuu mirgichaa hubachiisuuf dirqama qaba.

ta'an tarreessuun dura, “*ragaan dandeetti qabaachuu qaba yoo jedhamu maal jechuudha?*” kan jedhu ilaaluun gaarii ta'a. Dandeettiin ragaan qabaachuu qabu dandeettii waliigalaa (general competency) fi dandeettii addaa (special competency) jedhame bakka lamaatti qoodamee ilaalamuu kan danda'u dha. Dandeetti waliigalaa kan jedhamu dandeetti ragichi waan arge ykn beeku sana ragaa bahuu, gaaffii dhiyaate hubatee deebii quubsaa ta'e kennuu fi dandeettii hubachuu, yaadachuu, haasa'uu fi dirqama dhugaa dubbachuu hubachuu yoo ta'an; dandeettii addaa kan jedhamu immoo ijoo ragaa bahuu dhufef xiinxaluu kan ilaallatu dha.

Falmiin dhimma yakkaas ta'ee hariroo hawaasaa kamiyyuu dantaa hawaasaa bal'aa waliin hidhata kan qabu dha. Kunis nageenyaa fi tasagabbii akkasumas jirenya hawaasummaa wantoota jeeqan to'achuuf kan gargaaran ta'uu isaaniiti. Kana galmaan gahuufis namni kamiyyuu dandeettii seeraa qabu ragaa ta'ee mana murtiitti dhiyaachuuf dirqama qaba⁴¹. Haa ta'u malee, ragaan namaa mana murtiitti dhiyaate jechi ragummaa inni kenu faayidaa irra miidhaan isaa kan caalu yoo ta'e, haalli itti dhorkamus ni jira. Biyyoota sirna seeraa kooman loo hordofan keessatti sababoota ragaan tokko dandeettii itti dhabuu danda'an keessaa dhukkuba sammuu, umrii (daa'ima ykn jaarsa totorra'aa ta'uu)⁴², qaama miidhamaa (qaroo dhabeeyyii, dhagahuu dadhabuu, gingeet ta'uu), seeraan dhorkamuu, fi walitti bu'insii dantaa jiraachuu isaan muraasa.⁴³ Itoophiyaan bu'uura irraan sirna seera siviil loo kan hordoftu ta'us, sababoanni ragaan dandeettii ragaa itti ta'uu dhabuu fi ragaa dhiyeessuu itti dhabuu danda'an kan warra sirna kooman lootiin kan walfakkaatu dha. Isaanis:

- Mirga himatamaan of irratti ragaa bahu dhiisuuf qabu⁴⁴
- Iccitii mootummaa ibsu dhiisuu (state secret)⁴⁵
- Iccitii ogummaa (Professional secrets)⁴⁶

---

⁴¹ SDFY Kwt. 30, 124, 125 fi SDFHH Kwt. 119,267 fi SY RDFI,Kwt. 442(1) ilaaluun ni danda'ama.

⁴² G/Tatek Taddasa ‘*Yaadoota Bu'uura Seera Ragaa*’ fuula 164, Dhimma yakkaatiin dambii m/murtii 33/1935 bahe kwt.39 daa'imni waan dubbatu adda baase kan beeku yoo ta'e ragaa bahu akka danda'u fi umuriin akka hin daangeeffamne ka'eera.

⁴³ In common law legal system, mental incapacity (insanity), age (infancy and senility), physical incapacity (blind, deaf and dumb), legal interdiction (Criminal conviction) and conflict of interest (interest in the outcome of the case) are ground of incompetence.

⁴⁴ Heera Mootummaa RDFI, Kwt.19 (2), SDFY 27(1), 35(2), 85(3), 133,142(3). Kanaaf, A/Alangaa himatamaa ragaa taasisuun dhiyeessun dhorkaa dha.

⁴⁵ Ragaan kamiyyuu iccitii mootummaa, iccitii raayyaa ittisa biyaa, adeemsaa falmii mana murtii irratti ragaa bahuuf ykn sanada iccitii qabu dhiyeessuuf hin dirqamu. Iccitii ta'uun ragaa ammoo hooggansa ilaallatuun mirkanaa'uu qaba (SY RDFI,Kwt.396-398)

- Iccitii Abbaa Amantaa fi ilma jiddu jiru (religious father)⁴⁷
- Iccitii Jaarsaaf Jaartti jiddu jiru⁴⁸
- Haniqnna Dandeettii Sammuu fi Qaamaa (Mental and Physical incapacity)
  - Dhukkubsataa sammuu ta'uun isaa mana murtiitiin kan itti mirkanaa'e. SHH kwt.1729(1) fi 351
  - Nama dandeettiin ragaa ta'uu seeraan irraa mulqame. SY. Kwt. 123(a)
  - Ragaa ogummaa addaa (expert testimony) beekumsaa fi dandeettii qabaachuu isaatiif ragaa mirkanneessa gahumsaa yoo dhiyeessu baate.
  - Dandeettii qaamaa qabaachuu dhabuu (physical incapacity) SHH 351(3)

Gaaffii Marii

1. Dirqamni wal-amantaa abbaa warraa fi haadha warraa jidduutti Seera Maatii Oromiyaa kew.72 jalatti tumame yeroo gaa'ilila keessa jiraatan qofa kan ilaallatu moo gaa'ilaan alas erga walfuutonni wal hiikanii boodas ni dabalata?
2. Umuriin dandeettii ragaa ta'uu ni dhabamsisaa? Tumaan SHH kwt.1729 HH ragaan namaa umuriin isaa gaa'elaaf (umurii wagga 18) kan gahe ta'uu akka qabu ka'eera. kun dhimma hundaaf moo waliigalteef qofaa? daa'iimma ta'uu isaatiin ragaa bahuuf dandeettii hin qabuu mormiin jedhuu osoo dhiyaate fudhatama qabaa?

Yeroo ragaan itti dhiyaatu ilaachisee dhimma yakkaas ta'e hariiroo hawaasaatiin walfakkaataadha. Dhimma yakkaatiin A/Alangaa himata isaa yeroo dhiyeeffatu tarree ibsa ragalee namaa isaa waliin walqabsisee dhiyeessuu qaba. Dhimma hariiroo hawaasaatiinis himataan himata isaa yoo dhiyeeffatu tarree ibsa ragaa namaa isaa waliin dhiyeessuu qaba. Himatamaanis haaluma wal-fakkatuun deebii isaa waliin tarree ragaa namaa dhiyeessuu qaba.⁴⁹ Haala addaatiin seeraan yoo hayyamame malee tarreen ragaa namaa himata yookiin

⁴⁶ Ogeessi sababa hojii isaatiin iccitii abbaa dhimmaa isa harka galee eeguuf dirqama seeraa qaba. *Fkn.Abukaatton dhuunfaa fi ogeessa fayyaa sababa walitti dhufeenyaa hojiitiin iccitii maamila isaanii irraa dhagahan waliigalteen hojii isaanii adda yoo citu illee eeguuf dirqama qabu(SHH,Kwt.24 fi SY, Kwt.399)*

⁴⁷ Abbootii amantaa fi ilma isaani jidduutti walitti dhufeenyi jiru iccitii eeguu irratti kan hundaa'e waan ta'eef, abbaan amantaa iccitii shakkamaa/ himatamaa beekan ibsuuf hin dirqaman seera yakkaa keewwata 399.

⁴⁸ Heera Mootummaa RDFI kwt.34 (3) Mootummaanii fi hawaasni gaa'elaaf eegumsa taasisu akka qaban tumeera. Ga'eela keessatti wal amantaan nageenyaa fi tasgabbii gaa'elichaa mirkaneessuuf murteessaa dha. Seeri maatii naannoo Oromiyaa keewwata 72 walfuutonni waliif amanamu akka qaban kaa'eera.Kanaaf, icciitiin walfuutoota akka ragaatti kan dhiyaatu yoo ta'e, wal amantaa walfuutootaa balaa irratti kan gatuu fi gaa'elichi akka diigamu taasisuu waan danda'uuf, yeroo turti gaa'elicha keessattii fi tokko tokko irratti hanga yakka hin raawwaneetti walfuutonni wal irratti ragaa bahuuf hin dirqaman.

⁴⁹ SDFHH kwt.222-223 ,234 fi SDFY kwt.124

deebii waliin hin dhiyaanne achi booda dhiyaachuu hin danda'u. Manni murtii murtii haqaa kenuuf barbaachisaa dha jedhe yoo amane walfalmitoonni iyyannoo keessatti caqasullee baatan ragaalee namaa dabalaan akka dhiyaatan ajajuu ni danda'a.⁵⁰ Waliigalatti dhimma yakkaas ta'e hariiroo hawaasaa;

- Tarreen ibsa ragaa namaa ragaa dhaghuun osoo hin jalqabamin dura dhiyaachuu qaba
- Guyyaa ragaa dhagahuuf bellamameen dura gareeleen walfalmitootaa waamicha fudhachuun beellama irratti dhiyeessuun ragaa dhaggeessisuu qabu.
- Ragaan namaa waamichi qaqqabee dhiyaachuuf hayyamamaa yoo hin taane ajaja manni murtii kenuun dirqamaan qabamanii dhiyaatanii jecha ragummaa isaanii akka kennan taasifama. SDFHH .kwt 118, SDFY. kwt.125
- Ragaan namaa tarree ibsa ragaa keessatti hin ibsamne akka dhiyaatnii fi dhaghaman gaafachuun kan danda'amu dhiyaachuun isaanii murtii haqa qabeessa ta'e kenuuf barbaachisaadha jedhe manni murtii yoo itti amanee hayyame qofa.⁵¹

Gaaffii Marii

- Ragaa namaa tokko qofaan ragaa biraatiin osoo hin deggariin himannaayakkaastaa'ee hariiroo hawaasaa dhiyeessuun ni danda'amaa?⁵² Yakkoota amala isaaniitiin miidhamaan qofa itti argamu danda'an irratti (one man crime) hoo?

4.3.2. Dhiyeessa Ragaa Sanadaa fi Ciraa

Dhimma yakkaatiin ragaan sandaa fi ciraa guyyaa dhagahaa dhimmaatiin dura himannaayakkaa waliin mana gal mee mana murtiitti dhiyaatanii galmaa'uun taa'uu qabu.⁵³ Dhimma hariiroo hawaasaatiin, ragaalee barreffamaa bitaa fi mirgi falmii isaaniitiif nu fayyada jedhan himannaafideebiiisaaniikeessattiwaliinqabsiisanii tarree ibsa ragaa keessatti ibsanii dhiyeessuu kan qabanii fi ragaan isaan akka dhiyaatuf barbaadan yoo jiraates eenyuu biraafieessa akka jiru ibsuun dhiyeessuu qabu.⁵⁴ Ragaan barreffamaa kamiyyuu hanga guyyaa dhaghaa duraa dhiyaachuu qaba.⁵⁵ Ragaan sanadaa gaafa dhagahaa duraa kan hin dhiyaanne sababa badii walfalmitootni raawwataniin yoo ta'e, manni murtii ragaa dhiyaateen murtii kan kennuu yommuu ta'u, sababa gahaa ta'een kan hin dhiyaanne yoo ta'e, garuu akka dhiyaatu

⁵⁰ SDFHH kwt. 249, 257 ,264 fi 345 fi SDFY kwt.143

⁵¹ MMWF Dha/Ij/ Jildii 9ffaa lakk. G.45984 ta'een Dhimma H/Hawaasaatiin ragaan namaa tarree ibsa ragaa keessa jiru sababa gahaa fi humnaa ol ta'een dhiyaachuu kan hin dandeenyeyoo ta'e himataan ykn himatamaaniyyata kakuu deeggare m/murtiif dhiyeessun ragaa jijirachuun akka danda'amu murteesseera.

⁵² በርሃዬ ጥንቃቤ ታስቀ ታደሰ የኢትዮጵያ ማኅረሻ አገልግሎት 1996 ዓ.ም fuula 163

⁵³ SDFY kwt.97

⁵⁴ SDFHH, Kwt.222, 223, fi 234

⁵⁵ SDFHH, Kwt.137 (1).

ajajuu danda'a.⁵⁶ Manni murtii haala armaan olitti ibsamee jiruun alatti dhagahaa dhimmaa keessatti ragaalee barreeffamaas ta'e ragaalee namaa barbaachiisaa ta'an haala armaan gadiitiin dhiyeessisuuf aangoon kennameefii jira.

- ❖ Manni murtii kaka'umsa mataa isaatiin ykn iyyannoo falmitootaatiin galmeen ykn ragaan sanadaa mana murtii biroo irraa akka dhiyaatu ajajuu ni danda'a.⁵⁷
- ❖ Ijoo dubbii baasuuf manni murtii ragaa namaa ykn sanadaa dhiyeessisee qorachuu ni danda'a.⁵⁸
- ❖ Falmicharratti murtii kennuuf gaaffii barbaachise qulqulleessuuf sadarkaa kamiyyuurratti ragaa gaafachuu ni danda'a.⁵⁹
- ❖ Ragaan sanadaa dura hin dhiyaatin gaafa dhagahaa, ragaa namaa gaaffii qaxxaamuraa gaafachuuf ykn yaadachiisuuf akka dhiyaatu manni murtii ajajuu danda'a.⁶⁰
- ❖ Murtii haqaa kennuuf ragaa dabalataa haala al-loogummaa isaa hin tuqneen dhiyeessisuu ni danda'a.⁶¹
- ❖ Akkuma himannaan dhiyatetti iyyannoo walfalmitootaatiin, ykn ragaaleetiin jechi ragaa atattamaan fuudhuun barbaachiisa ta'e bakka argetti fuudhuu ni danda'a.⁶²
- ❖ Ragaa amma dura dhaghamee murtii haqa qabeessa ta'e kennuuf lammata irra deebiin yaamee qorachuu ni danda'a:⁶³
- ❖ Iddoo qabeenyi falmii kaase jiru ykn wanti biraajiru dhaquun ilaaluu.⁶⁴
- ❖ Ragaan mana murtii fulduraatti qaamaan dhiyaate jecha ragummaa isaa kennuu akka qabu tumaa sdfhh kwt261(3) tumame kan jiru ta'u illee haala muraasaatiin bu'uura sdfhh kwt.122-135 tiin manni murtichaa bakka bu'aa abbaa seeraa muuduun raga sassaabuu ykn ragaa qoratuun ni danda'a
- ❖ Ogeessi waa tokko irratti dhimma tokko qorate akka dhiyeessuuf ajajuu ni danda'a.⁶⁵
- ❖ Haallan muraasaaf manni murtii ragaa mana murtii osoo hin dhiyaatin jecha ragummaa kakuun akka kennuu fi dhaddacharratti akka dubbifamu ajajuu ni danda'a⁶⁶.

⁵⁶ SDFHH, Kwt.256

⁵⁷ SDFHH, Kwt.256

⁵⁸ SDFHH, Kwt.249.

⁵⁹ SDFHH, Kwt.261(

⁶⁰ SDFHH, Kwt. 137(4

⁶¹ SDFHH, Kwt.264.

⁶² SDFHH, Kwt.265

⁶³ SDFHH, Kwt.266

⁶⁴ SDFHH, Kwt.272

⁶⁵ SDFHH, Kwt.136

Boqonnaa Shan

5. Ragaa Namaa Qorachuu

Seensa

Boqonnaa darbe keessatti ijoo dubbii falmisisaa ta'e hubachisuuf akkaataa ragaan itti dhiyaatu ilaaleera.Ragaan eenyuun, yoom fi haala kamiin dhiyaachuu akka irra jiraatu ibsameera.Boqonnaa kana jalatti immoo ragaalee namaa dhiyaatan haala kamiin qoratamuu akka qaban fi ijoo dubbii akka hubachiifamuu barbaadame haala itti mirkaneessan ykn fashaleessan kan ilaallu ta'a. Firii dubbii tokko hubachiisuuuf ragaan dhiyaatu ragaan namaa qofa osoo hin taanee ragaaleen sanadaa fi ragaaleen ibsitootaa dhiyaachuu kan danda'an yoo ta'es sirni ragaan namaa qorachuu itti hoogganamu adda waan ta'eef kutaan kun sirnaa fi adeemsa ragaan namaa qorachuu irratti akka xiyyefatu ta'eera. Jechi ragummaa ragaan namaa akka ragaatti kan lakkaa'amu ykn fudhatamu ragaan namaa sun qaamaan mana murtiitti dhiyaatee jecha kennun waan ta'eef adeemsi fudhiinsaa fi qorannoo ragaan namaa xiyyefannoon kennamuufii qaba.

Dhuma leenjii kana irratti leenjiitoonni;

- Ragaan namaa qorachuu irratti beekumsa gahaa aragtanii hojii irra ni oolchu.
- Sirna ragaan namaa itti qoratamu hubannoo isaanii gabbifachuun hojii irra ni oolchu
- Ragaan namaa yogguu qoratamu of-eegannoona taasifamuu qabu hubachuun hojii irra oolchu.
- Sirnaa fi adeemsa Gaaffii Duraa, Gaaffii Qaxamuraa fi Gaaffii keessa deebii itti gaafatamuu beekuun hojii irra ni oolchu.

5.1.Sirna Qorannoo Ragaan namaa

Sirni qorannoo ragaan namaa dhimma yakkaa fi hariiroo hawaasaa garaagarummaa muraasa yoo qabaates lamaanuu adeemsa walfakkaataa ta'e hordofu.dhimmoota lachanuu keessatti ragaan gaaffii duraa, gaaffii qaxamuraa fi gaaffii keessa deebii ni gaafatamu.Abootiin seeraas barbaachisaa ta'e yeroo arganitti dhimma yakkaas haa ta'u hariiroo hawaasaa ragaalee nama gaaffii gaafachuu ni danda'u. Sirna seeraa Itiyoopiyaan hordofaa jirtu falmii dhimmoota yakkaanis ta'e hariiroo hawaasaa tiin ragaalee dhaddachatti dhiyeessuu, ijoo ragaaleen hubachiisiif mana murtiitti qabsiifachu, fi ragaalee qorachuun dirqamaa fi mirga gareelee wal-falmitootaati. Manni murtii barbaachisaa ta'ee yeroo argameetti kaka'umsa mataa isaatiin ragaalee dhiyaatanis ta'ee ragaalee biroo dhiyeessisuun gaafachuu

---

⁶⁶ SDFHH, Kwt.203-206

kan danda'u yoo ta'es bu'uuraan dirqamni kun walfalmitoota irratti kan kufeedha. Seera deemsa falmii yakkaa fi hariiroo hawaasaa biyya keenya keessatti bal'inaan kan mulat'u adeemsa falmii sirna seeraa Kooman loo (angloo American) yoo ta'es gama biraatiin amaloota sirna seeraa siviiliis kan qabu waan ta'eef sirni biyyi keenya hordoftu afaan guutanii sirnoota lamaan keessa isa tokko jechuu irraa sirna walmakaa (mixed or hybrid procedure) kan hordoftu fakkaata. Adeemsa ragaan namaa itti qoratamu haala itti aanuun dhiyaateera.

Gaaffii Marii

- Seeroota deemsa falmii yakkaa fi hariiroo hawaasaa keessatti ragoonni jecha ragummaa isaanii osoo hin kenniin dura kakachuu akka qaban tumameera. Ragaan tokko tokko hin kakadhu amantiin kiyyaa na dhorka yoo jedhan ni mul'ata. Namoota kana dirqiin kakachiisuu dandeenya? Qajeelfama dhaddachaa waliin kaasuun mari'adhaa!!

5.1. Ragaan namaa walfalmitoonni bakka jiranitti jecha ragummaa kennuu qabu

Ragaan namaa kan qoratamu bakka walfalmitoonni jiranitti ta'u qaba. Gama kanaan falmii dhimma yakkaas ta'e hariiroo hawaasaa keessatti garaagarummaan hin jiru. dhimmichi bakka himatmaan hin jiretti bu'uura SDFHH kwt 70(a) yookiin SDFY kwt. 161 tiin akka ilaalamu kan murtaa'e yoo ta'een alatti yeroo hunda ragoonni dhaddacha walfalmitoonni bitaaf mirga itti argamanitti jecha ragummaa isaanii kennuu qabu. Sababni ragaan namaa bakka walfalmitoonni jiranitti jecha ragummaa isaanii akka kennaniif itti barbaadameef dhugummaan, amanamummaan yookiin soba ta'uu jechi ragummaa isaanii kan mirkanaa'u gaaffii qaxaamuraa dhiyaatun waan ta'eef kana gochuuf immoo ragaleen qaamaan dhaddachatti yoo dhiyaatan qofa. Dabalataan dhimma yakkaatiin ragaalee itti mirkaneessuuf dhiyaatan gaaffii gaafchuu fi qorachuun mirga himatmaan heera mootummaa keewwata 19(4) qabuudha. Kanaaf ragaan namaa dhaddachatti dhiyaate eenyummaan isaa mirkaneessuun jecha ragummaa isaa kennuu qaba.

Gama biraatiin ragaan A/Alangaa himatmaa fulduratti dhiyaate jecha ragummaa isaa kennuun isaa yookiin kan dhiyaate yoo ta'es eenyummaa fi teessoo isaa ibsuun isaa nageenya isaatiif sodaachisaa fi balaaf kan isa saaxiluu yoo ta'e hoo? Himatamaan osoo isa hin ilaaliin eenyummaa fi teessoo isaa osoo hin ibsin jecha ragummaa isaa kennuu danda'aa? Gaaffiin jedhu ka'u danda'a. Gama kanaan muxannoo biyyoota tokko tokko akka agrsiisuutti ragaan

eenyummaa isaa fi teessoo isaa osoo hin ibsin akkasumas dhaddachatti osoo hin dhiyaatin haala jecha ragummaa isaa itti kenu ni jira.Fakkeenyaaf biyya Ingliziitti eenyummaan fi teessoon akkasumas dhadhachatti dhiyachuun ragoota balaaf kan saaxilu yoo ta'e fi jechi ragummaa isaanii dhugaa baasuu keessatti murteessaa ta'ee yeroo argametti ajaja mana murtiitiin ragaan;

- Dhaddachatti dhiyaatee bakka himatmaan jirutti eenyummaa fi teessoo isaa osoo hin ibsin mana murtiitiif barreeffamaan ibsuu yookiin;
- Dhaddachatti osoo hin argamiin jecha ragummaa isaa haala itti kenu ni jira.

Biyya keenyattis labsii eegumsa ragootaa fi odeeffannoo kennitootaa lakk.699/2010 haala addaatiin yakkota adabbii cimaa wagga kudhan fi isaa ol yookiin du'aan adabsiisan irratti namoota jecha ragummaa yookiin eeruu kennaniif egumsa taasiseera.Ragaan tokko eenyummaan fi teessoon isaa osoo hin ibsamin yookiin dhaddachatti osoo hin dhiyaatin jecha ragummaa isaa akka kenu kan taasifamu uulaagaawwan lama yoo guutee dha. 1ffa jecha ragummaa yookiin eeruu ragaan kanaatiin alatti gochi yakka sun carraa beekamuu yookiin mirkanaa'uu kan hin qabne yoo ta'e fi 2ffaa immoo balaan hambifamuu hin dandeenye(Imninenet threat) lubbuu ,qaama ,bilisummaa fi qabeenya himatamaa fi maatii isaa irratti gahu jiraachuun isaa yoo mirkanaa'eedha. Labsiin deemsa falmii fi dhiyeessa raga yakka malaammaltummaa lakk.882/2015 (434/2005) kwt.38 jalatti A/Alangaa mana murtiitti eenyummaan ragoota isaa iciitiin akka qabamu gaafachuu danda'a.Manni murtii yoo hayyames eenyummaan ragoota osoo hin ibsamin jecha ragummaa isaanii akka kennan taasifamu ni danda'u. Akkasumas tumaalee SDFHH kwt.261(3) fi 121-136 jiran walitti qabuun yogguu dubbifnu haalii addaa ragooleen dhaddachatti osoo hin dhiyaatiin jecha ragummaa isaanii itti kennuu danda'an kan jiru ta'u hubachuun ni danda'ama.

5.1.1. Adeemsa Ragooleen itti Qorataman

Gareen falmicha jalqabuuf mirga qabu addaan bahee erga beekamee booda raga isaa dhageesifachuun dura haasaa baniinsaa gochuu qaba.⁶⁷ SDFHH kwt. 259(1) fi SDFY kwt. 136(1) gareen dursa raga dhiyefachuu qabu yookiin abbaan alangaa ragoonni isaanii ijoo maal akka hubachiisaniif mana murtiif haasaaa baniinsaa taasisuu akka qaban tumaniiru. Haasaan baniinsaa akkaataa ragaan itti dhiyaatu (road map) ifaan agarsiisa; akkasumas, waa'ee ragaan namaa fi sanadaa ilaalchiisee sammuu abbootii seeraa keessatti waa uumuu dha.Abootiin seeraas ragaaf hiikkaa kan laatan haasaa baniinsaa kana ilaaluun akka ta'e

---

⁶⁷ SDFHH, Kwt.259(1)

qorannoona biyya Hindiitti gaggeefame addeesse jira.⁶⁸ Haasaan baniinsaa gabaabinaan seenaa dhimmichaa fi wanta irratti xiyyeefatamuu qabu kan agarsiisuu dha. Haasaan kun seensa, qaamaa, fi guduunfa ni qaba.Kanaaf, abbootiin seeraa haasaa baniinsaaf yeroo gahaa ramadanii dursani falmitoota beeksisuun, osoo jidduu hin lixiin xumursiisanii, sirriitti galmeessuu isaaniis mirkaneeffachuu qabu.

Kana booda, sirni itti aanu ragoota qorachuun dha.Ragootaaf adda dureedhaan gaaffii gaafachuu kan qabu falmitoota ta'us abbootiin seeraa gaaffii gaafachuu hin dand'an jechuu miti.Garuu, abbootiin seeraa adda dureedhaan gosa gaaffiilee fi akkaataa gaaffiin itti dhiyaatu seeraan ta'uu isaa hordofuun falmitoota dangeessuu.Haaluma walfakkaatuun, abbootiin seeraa akkaataa gaaffiin ragaaf itti dhiyaatu irratti mormiin yoo dhiyaate, ajaja barbaachiisaa ta'e kennuu qabu⁶⁹.

Gosa gaaffii fi akkaataa jechi ragummaa itti kennamuu qabu tumaa SDFHH kwt.261 fi sdfy kwt.137 jalatti bu'uura ibsamee jiruun gaaffilee gosoota sadan: gaaffii duraa, gaaffii qaxxaamuraa, fi gaaffii keessa deebiitiin qajeeltoowwan akka waliigalaatti seericha keessa taa'an hordofuun gaaffiilee ijoo dubbiitiif rogummaa qaban qofaa irratti xiyyeefachuu ragoota qorachuun barbaachiisaa dha. Manni murtiis kana keessatti dhimmicha irratti murtii haqa qabeessaa fi bu'aa qabeessa ta'e kennuu kan danda'uu ijoowwan dubbii qulqulla'u qaban yoo sirnaan adda baafamanii qulqulla'an ta'uu hubatee xiyyeefannoon ragaa dhaghuu fi galmeessuu qaba.Jecha ragaa galmeessuu wal-qabtee hojimaata keessatti iddoon rakkoon bal'aa itti mul'atu ta'uu isaatiin abbootii seeraa jecha ragaan kenuu haala danda'ameen jechuma ragaan fayyadameen yookiin bifaa seeneessuutiin galmee irratti bal'inaan galmeessuun fuudhuun murtii haqa qabeessa ta'e kennuuf murteessaadha.⁷⁰

5.1.1.1.Ragoolee Qorachuu

Falmii dhimma yakkaas ta'e hariiroo hawaasaatiin ragaan jecha ragummaa isaa kennuuf dhaddachatti dhiyaatee eenyummaan fi teessoon isaa erga galmaa'e fi dhugaa raguuf (dubbachuuf) erga kakatee booda gaaffiileen duraa, qaxxaamuraa fi keessa deebii tartibaan kan gaafatamu ta'a. Adeemsa gaaffiin duraa, gaaffii qaxxaamuraa fi keessa deebii itti hogganaman armaan gaditti kan ilaaluu ta'a.

A. Gaaffii Duraa

Gaaffii duraa kan gaafatu garee ragicha dhiyeeffateedha. Kaayyoon isaa ijoo dubbii falmii qabame irratti ragaan firii dubbii kallattiin ykn al-kallatiin beeku qofaa falmii garee isa

⁶⁸ SDFHH, Kwt.259(1)

⁶⁹ SDFHH Kwt.270 fi SDFY kwt. 146

⁷⁰ SDFHH kwt.269 (4)Fi SDFY kwt. 148(2)

dhiyeeffatee haala deggaruun mana murtiif kan itti hubachisuudha.Kanaaf ragaa qorachuu keessatti gaaffiin duraa murteessaa ta'uu isaatiin gaaffiin duraa yoo hin jiraanee gaaffii qaxxaamuraa gaaffachuu hin danda'amu.Gaaffii duraa keessatti gaaffiin Qajeelchaa hin gaafatamu⁷¹.Gaaffii qajeelchaa kan jedhamu gaaffii deebii gareen gaafficha dhiyeesse akka deebi'uuf barbaadu kan akeekuu fi ragaan dursa waan deebii itti kennee hin mirkaneessine akka mirkaneesseetti fakkaachisuun gaaffii dhiyaatudha. Gaaffiin qajeelchaa kan dhorkameef ragaan sun garee isa dhiyeeffate deggaree dubbata jedhame kan tilmaamu ta'uu isaatiin deebii akka deebi'uuf barbaadu bifa gaaffitiin ragaatti himuun ragaan kallattiin ykn al- kallattiin waan ofii beeku osoo hin taane waan gareen gaaffii dhiyeesseef sun barbaadu ragaa akka bahu taasisa waan ta'eefi. Kana keessatti immoo ijoon yookiin firiin dubbii jiraachuu fi jirachuu dhabuun isaa osoo hin qulqulla'in carraan bira darbamuu fi murtii haqa qabeesa ta'e kennuu irratti rakkoo kan uumu ta'a.⁷²

Akkasumas gareen ragaa dhiyeeffate ragaa ofii gaaffii duraa hogguu gaafatu gaaffii sobsiisuu gaafachuun hin qabu.Sababiin isaatis gareen ragaa kana yogguu dhiyeeffatu falmii kiyya naaf hubachisa jechuudhaan fi ragaanis isa deggaruun ni dubbata jedhamee kan yaadamu ta'uu isaatiin jechi ragaan ofii isaatiif dhiyeeffate kenne jiru sun dhugaa akka hin taane,yookiin amanamummaa akka hin qabne yookiin jecha duraan kenne waliin kan wal falleessu ta'uu gaaffii agarsiisu gaafachuun kaayyoo ragaa kana itti dhiyeefate waliin kan walitti bu'u ta'a. Ragaa dhugaa naaf dubbata naaf hubachiisa jedhe dhiyeeffate jiru jechi ragummaa inni kennuu sobaa ta'uu isaa akka ibsuuf gaafachuun yaada wal falleessuudha.Haata'uutii haala addaatiin gaaffii duraa keessatti gaaffii sobsiisu gaafachuun itti danda'amu ni jira, kunis;

- Ragaan sun waan beeku irratti jecha ragummaa isaa kennuuf hayyamamaa yoo ta'uu baate yookiin;
- Ragaa gantuu (hostile witness) yoo ta'eedha.

Tumaan SDFY kwt.145 jecha ragaan tokko qorannoo yakkaa poolisiin gaggeessaa ture keessatti kenne manni murtii murtii haqaa kennuuf barbaachisaa ta'ee yeroo arageetti dhiyeessisee jecha ragaan sun kenne sobsisuun akka danda'amu kaa'eera.Fakkenyaaf ragaa abbaan alangaa mana murtiitti dhiyeeffate jecha isaa yogguu kenu jecha waajjira poolisiitti

⁷¹ SDFHH Kwt. 263(2) fi SDFY kwt. 137(2)

⁷² Gaaffiin qajeelchaa haala addaatiin gaaffii duraa keessatti hayyamamuu kan danda'u ragaan uumamaan ykn umrii irraa dandeetti yaadachuu kan hin qabne Ykn dheerina yeroo gochi raawwatameeraa kan ka'e irraanfatuu danda'an yaadchisuufi. Namoonni kun sagalee, foolii, wanta tokko ykn gocha tokko yoo argan waan hogguu sana raawwatame ni yaadatu jedhamee tilmaamama.

qorannoo yakkaa keessatti kenne waliin kan walhin simnee yoo ta'e jechi isaa kun akka dhiyaatuf gaafachuun ragaan kun amanamaa akka hin taane agarsisuu ni danda'a. Labsii adeemsaa fi dhiyeessa ragaa yakka malaammaltummaa lakk.434/2005 kwt.40 irrattis haaluma walfakkaatuun tumameera.Jechi ragaan kun dura irratti kennee fi gaaffii sobsisuuf dhiyaateef kenne jidduu garaagarummaan kan jiru yoo ta'e ulfaatinni jecha ragummaa isaatiif madaallii ragaa keessatti kennamuu baay'ee xiqaa ta'a.

B. Gaaffii Qaxxaamuraa

Gareen ragaa dhiyeeffate gaaffii dura erga xumureen booda gaaffii gareen faallaa dhiyeessuu gaaffii qaxxaamuraa jedhama. Kanaaf green ragaa dhiyeeffate ragaa ofii hin gaafadhu ykn hin barbaadu yoo jedhe gaaffiin qaxxaamuraa hin dhiyaatu jechuu dha.Kaayyoon gaaffii qaxxaamuraa jechi ragaan kenne soba, amanamumma kan hin qabne fi shakkisiisaa ta'uu agarsiisuu fi jecha ragummaa garee faallaa fayyadu argachuuf kan dhiyaatudha. Rogummaan gaaffii qaxxaamuraa kan madaalamu gaaffii, gaaffii duraatiin gaafatameen osoo hin ta'in deebii gaaffii sanaaf kennameenii dha. Gaaffii qaxxaamuraa keessatti gaaffiin qajeelchaa ni gaafatama. Gaaffii qaxxaamuraa keessatti gareen gaafatu gaaffii qajeelchaatiin jechi ragummaa kennname sirrii ta'uu fi dhabuu (accuracy); dhugaa ta'uu fi dhabuu (truthfulness) fi kan hin amanamne (creditability) ta'uu agarsisuufidha. Keessattuu amala nama ragaa bahuu (amma dura jecha ragaa sobaa kennuu isaatiin yookiin sobaan nama yakkuu isaatiin yookiin jirenya hawaasummaa keessatti nama hawaasni amnamummaa irraa hin qabne sobdu fi gantuu ta'uu isaa), Ilaalcha inni isaaq qabu (jibbiinsa) ,Walitti dhiheenya yookiin jaalala inni nama akka ragaatti dhiyeefate waliin qabu, jechi ragummaa kenne walitti kan bu'u ta'uu isaa fi k.k.f. agarsisuuf dhiyaata.⁷³

C. Gaaffii Keessa Deebii

Gaaffiin keessa deebii garee ragicha dhiyeefateen kan gaafatamuudha.Kaayyoon isaa deebii ragaan gaaffii qaxxaamuraatiif kenne keessatti deebii gaaffii duraatiif kenne irraa waan maqe qulqulleessuuf yookiin sirreessuuf gaaffii dhiyaatudha.SDFHH kwt. 263(4)fi SDFY kwt.136 (3), 139.

---

⁷³ SDFHH kwt.263(3) fi SDFY Kwt.137(3)

Gaaffii Marii

1. SDFY kwt.149 gaaffii qaxxaamuraa gaafachuu dhiisuun garee faallaa ta'een waan ragaan gaaffii duraa keessatti deebisee amanuu isaa hin agarsisuu jedha.⁷⁴ Seera deemsa falmii hariiroo hawaasaa keessatti tumaan akkasii tumame hin jiru. kanaaf dhimma hariiroo hawaasaa keessatti gaaffii qaxxaamuraa gaafachuu dhiisuun gareen faallaa deebii ragaan gaaffii duraatiif kenne akka amanee fudhateetti lakkaa'u dandeenyaa?
2. Dhimma hariiroo hawaasaa irratti ragooleen himataan dhiyaate firii dubpii akka qulqulleessaniif qabame irratti mirkaneessuu yoo dadhaban ragoolee himatamaa itti fufuun dhagahamuu qaba moo miti?

---

⁷⁴ In common law countries like England , where a party in cross examination fails to challenge the other side's witness's evidence on a particular fact, the court will deem the cross examining party to admit that fact.

KUTAA SADII
Gita Mirkaneessaa fi Madaallii Ragaa
Boqonnaa Jaha

6. Gita Mirkaneessaa Ragaa

Seensa

Ragaan dhiyaatu tokko dhimma ilaalamaa jiru wajjiin rogummaa fi fudhatamummaa qabaachuun isaa gahaa miti. Dabalataan, sadarkaa barbaadamutti dhimmicha hubachiisuuf, ykn fashaleessuuf dandeettii qabaachuuti irraa eegama. Madaalliin ragaas kan barbaachisuu kanaafi. Madaalliin ragaas jechuun ragaas, firii dubbii, fi ijoo dubbii walnyaachisuun ragaan dhiyaate sun gita mirkaneessa ragaas (standard of proof) barbaadamuun hubachiiseera moo hin hubachiifne jedhanii xiinxaluu dha. Waan ta'eefuu, hojiin ragaas madaaluu yaadrimnee gita mirkaneessa ragaas wajjiin hidhata guddaa qaba. Gita mirkaneessa ragaas jechuun dhimma tokko mirkaneessee injifachuuf hanga ragaas himataan dhiyeessuun irraa eegamu jechuu dha. Kun ammoo sirna seeraa biyyi tokko hordoftu irratti hundaa'uun adda addummaa qabaachuun danda'a.

Dhuma leenjii kana irratti leenjiitoonni;

- Gita mirkaneessa ragaas dhimmoota yakkaa fi hariiroo hawaasaa irratti hubannoo isaanii ni cimsatu.
- Beekumsaa fi dandeettii ragaas madaaluu horachuun, hojii irra ni oolchu.

Gaaffii Gulaaltuu (Braine storming)

- ❖ Gitni mirkaneessa ragaas (standard of proof) maalii?
- ❖ Ragaan dhimma yakkaan ykn hariiroo hawaasaatiin dhiyaate hubachiiseera kan jedhamu gita sadarkaa kamiin yoo mirkaneessee dha?

6.1.Gita Mirkaneessaa Ragaa Sirnoota seeraa Kooman Loo fi Siviil Loo

I) Sirna Seeraa Kooman Loo (Common Law Legal System)

Biyyoota sirna kana hordofan keessatti gosa dhimma murtii barbaadu irratti hundaa'uun gita mirkaneessa ragaas gosoota sadii tu jira: gita shakkii dhama qabeessaan olitti (beyond reasonable doubt standard), gita ragaas ifaa fi amansiisaa ta'e (clear and convincing evidence standard), fi gita haala fakkaachuu danda'uun mirkaneessuu (preponderance of evidence standard) dha. Haaluma kanaan, giti mirkaneessa ragaas shakkii dhama qabeessaa ol dhimmoota yakkaaf; giti ragaas ifaa fi amansiisaa ta'ee dhimmoota hariiroo hawaasaa

muraasaa fi gitii mirkaneessa ragaa haala fakkaachuu danda'uun dhimmoota hariiroo hawaasaa hedduuf hojiirra kan oolu dha.

II) Sirna Seeraa Ardiin Awurooppaa (Continental Legal System)

Biyyootni sirna kana hordofan gita mirkaneessa ragaa goса dhimmaa irratti hundaa'uun addaan hin fo'an. Gosoota dhimmaa hundumaafuu gitii mirkaneessa ragaa barbaachisu tokkuma yommuu ta'u, innis sadarkaa ol'aanaatti caalmaan mirkaneessuu dha.⁷⁵ Giti mirkaneessaa kun akka gita mirkaneessa shakkii dhama qabeessaa olii cimaa, ykn akka haala fakkaachuu danda'u salphaa osoo hin taane, jiddu galeessa irratti kan argamu dha. Kana irraa ka'uun barreessitoonni gita mirkaneessaa kana gita ragaa ifaa fi amansiisaa ta'een sirna kooman loo keessatti beekamu wajjiin walfakteessan ni jiru.

III) Itoophiyaa Keessatti

Itoophiyaa keessattis dhimmi gita mirkaneessa ragaa kun bifa lamaan (dhimmoota yakka fi hariiroo hawaasaa) ilaalamuu danda'a.

➤ Dhimmoota Yakkaa

Dhimmoota yakkaa ilaachisee seerri dhimma kana irratti rogummaa qabu seera deemsa falmii yakkaa akka ta'e beekamaa dha. Tumaalee seeraa kana keessaa ammoo keewwattoonni himatamaan bilisa ittiin jedhamuu (kwt.141⁷⁶) fi ofirraa haa ittisu ittiin jedhamu (kwt.142(1))⁷⁷ kallattiin hidhata qabu. Sababni isaa, manni murtii bu'uura kwt 141tiin himatamaan bilisa jechuudhaaf ykn bu'uura kwt.142tiin ofirraa haa ittisu jechuudhaaf dirqama ragaa madaaluu waan qabuufi. Kun ammoo deebi'ee gaaffii: *Ragaan Abbaa Alangaa gita kamitti mirkaneesseera?* jedhu kaasa.

Keewwattoota lachuu (kwt.141 fi kwt. 142) walbira qabuun yoo dubbifnu qabxiwwan armaan gadii hubachuun ni danda'ama:

1^{ffaa} *Himatamaan ragaa ittisaa akka dhiyeessatu kan ajajamu ragaan Abbaa Alangaa dhiyaate irratti yoo ragee dha.*

---

⁷⁵Clermont, Kevin M. Standard of Proof in Japan and the United States, Cornell Law School Working Paper series, Paper 5 (2003) <http://15r.nellco.ors/cornell/clshops/papers/5>, FF 2-3,13-14.

⁷⁶ Cr.Pr.Art. 141. - Acquittal of accused when no case for prosecution.

When the case for the prosecution is concluded, the court, if it finds that no case against the accused has been made out which, if unrebutted, would warrant his conviction, shall record an order of acquittal.

⁷⁷ Cr.Pr.Art. 142- Opening of case for defence.

(I) Where the court finds that a case against the accused has been made out and the witnesses for the injured party, if any, have been heard it shall call on the accused to enter upon his defence and shall inform him that he may make a statement in answer to the charge and may call witnesses in his defence.

*2^{ffaa} Ragaan Abbaa Alangaa dhiyaate irratti rageera kan jedhamu ragaan dhiyaate himatamaa **balleessaa gochuu** kan danda'e yoo ta'e dha. Ragaan Abbaa Alangaa **balleessaa taasisuu** yoo dadhabe, bu'uura kwt.141tiin himatamaan bilisa jedhama waan ta'eefi.*

*3^{ffaa} Himatamaa balleessaa taasisuu danda'uun ragaa ammoo akka madaallii mana murtiitti balleessaa gochuu danda'uun isaa **gahaa ta'ee yoo argame dha**.*

Ibsa keewwattoota lachuu irraa waanti hubannu, himatamaan balleessaa dha jedhamuuf ragaan gahaa jiraachuu kan qabu ta'uu isaati. Haa ta'u malee, ragaan gahaa dha kan jedhamu gita kamitti yoo irratti mirkaneessee dha? gaaffii jedhu keewwattoota lachuu irraa hin hubatamu. Fakkeenyaaaf, gahaadha kan jedhamu shakkii dhama qabeessaan Olittii? Ragaan ifaa fi amansiisaa yoo ta'e dha? Moo haala fakkaachuu danda'uun yoo mirkaneesse dha? Gama kanaan seerri adeemsa falmii yakkaa ifa miti.⁷⁸ Ifa ta'uu dhabuu irraan kan ka'e qabatamaanis yaadni adda addaa yoo calaqqisu ni mul'ata.

Yaadni tokko, ragaan gahaa gita mirkaneessa shakkii dhama qabeessa olitti ta'uu agarsiisa kan jedhu yoo ta'u kanaafis sababoota adda addaa tarreessu.⁷⁹ Tokkoffaa, dubbisa garagaltoo kwt 141ti. Kana jechuun, akka tumaa kwt 141tti, ragaan Abbaa Alangaa gahaa ta'uu yoo baate, himatamaa bilisaan gadhiisa kan jedhu. Galagatoon kanaa, manni murtii ragaa dhiyaate irratti shakkii kan qabu osoo ta'ee, himatamaadhaan ofirraa ittisi jedhama malee bilisa hin baasu kan jedhu dha. Lammaffaa, Seerri deemsa Falmii Yakkaa yeroo wixineeffamu akka maddaatti kan gargaarame irra caalaa seerota biyyoota sirna koman loo hordofanii ta'uun isaa fi biyyootni sirlicha hordofanis gita mirkaneessa ragaa shakkii dhama qabeessa olii kan fudhatan ta'uu isaa ti. Sadaffaa, qajeeltoowwan ammayyaa heera mootummaa RDFI haammataman tokko tokko gita mirkaneessa akkasii barbaadu. Fakkeenyaaaf, heericha kwt 17 jalatti namni kamiyyuu bu'uura seeraa fi adeemsa seeraan ala mirga bilisummaa dhabuu akka hin qabne tumameera. Mirgoota akkasii haala bu'a qabeessa ta'een hojiirra oolchuuf giti mirkaneessa ragaa cimaa ta'e hojiirra oolchuun barbaachisaa dha.

⁷⁸ Aderajew Teklu fi Kedir Mohammed, Maateriyaalii Seera Deemsa Falmii Yakkaa Itoophiyaa Irratti Moojulii Yuunivarsiitotaaf (Baruu fi Barsiisuu), Gargaarsa Instiitiyuutii Qorannoo Seeraa Federaalaatiin Qophaa'e, Bitootessa, 2009,FF 272-276

⁷⁹ Sababoonni kunniin Milkii Makuriyaa,Gita Mirkaneessa Ragaa Dhimma Yakkaa, Yaadrimewwanii fi Xiinxala Dhimmaa,Joornaalii Seeraa Oromiyaa,2004, Jiildii 1,Lak.1, FF156-157 jidduutti tarreeffamanii argamu.

Muuxannoona biyyoota mirga bilisummaa namootaaf eeggumsa olaanaa gochuun beekamaniis kanuma agarsiisa.

Yaadni lammataa ‘ragaa gahaa’ jechuun gita mirkaneessa ragaa shakkii dhama qabeessaa olitti jechuu hin agarsiisu jechuu miti kan jedhu dha. Akka amantaa warra kanaatti, gitni mirkaneessa shakkii dhama qabeessaa olii dhugummaan isaa gara dhibbeentaa dhibbatti (% 100) kan siqu jechuu dha. Dhugummaan dhibbeentaan isaa gara dhibbaatti siqu ammoo ‘gahaa’ qofa osoo hin taane, ‘gahaa olidha’. Kana waan ta’eef, giti mirkaneessa ragaa dhimmoota yakkaa yoo ta’ellee sirna kooman loo keessatti akka gita mirkaneessa ragaa dhimmoota hariiroo hawaasaa muraasa qofaaf hojjetu ragaa ifaa fi amansiisaa ta’e dha malee shakkii dhama qabeessaa olitti ta’uu hin danda’u jechuun falmu.⁸⁰

Gaaffii Marii

1. Yaadota lamaan olitti ibsaman keessaa muuxannoona manneen murtii caalaatti isa kam agarsiisa? Maaliif?
2. Dhimmoota yakkaa ilaachisee manneen murtii keenya gita mirkaneessa ragaa isa kam hojiirra yoo oolchan murtii haqaa kenuu danda’uu? Maaliif? Kallattiin gara fuul duraa maal ta’uu qaba jettu? (*Hub: Qulqullinaa qorannoo yakkaa akka naannootis ta’e akka biyyatti jiru tilmaama keessa galchuun mari’adhaa!*)

➤ Dhimmoota Hariiroo Hawaasaa

Seerri deemsa hariiroo hawaasaas ta’e seerri hariiroo hawaasaa gita mirkaneessa ragaa dhimma hariiroo hawaasaa jala muruun ifatti hin keenye. Kana jechuun garuu, ragaan dhimma hariiroo hawaasaa irratti dhiyatuu akka feeteen madaalamu jechuu miti. Dhimma hariiroo hawaasaa ilaachisee gitni mirkaneessaa barbaadamu kana dha jedhamee bifaa walfakkaatinsa qabuun (uniformly) tumamuu baatus, tumaalee seera hariiroo hawaasaa fi seerota biroo adda addaa keessatti akkaataa barbaachisummaa ijoo dubbiitiin ibsamanii argamu. Haaluma kanaan, gitni mirkaneessaa barbaadamu ol’aanaa ykn haala fakkaatuun ta’uu danda’a.

- Dhimmoota gitni mirkaneessaa ol’aanaa ta’e irratti gitni mirkaneessaa barbaadamu: “shakkisiisaa miti bifaa jedhamuu danda’uun” ‘....not doubtfull’ (SHH kwt 161,878),

---

⁸⁰ MMWF/Dha/Ij/Jildii Lakk. 18ffaa Lakk.G.104923 fi Jildii 19ffaa Lakk.G.113464 ilaalaa!

“haala gahaa ta’een” (SHH kwt. 184(2)), “mirkaneessa sadarkaa ol’aanaa ta’e” (SHH kwt.1699 (b)),”haala ifa ta’een hubachiisuun”(SHH kwt.756(2)).

- Dhimmoota biroo irratti ammoo “haala fakkaachuu danda’uun (preponderance)” mirkaneessuun qofti gahaa dha jedhamuun tumaaleen tumamanis ni jiru. Fakkeenyaaaf, SHH kewwatoota 157(1), 862(1), 2341(3), 2342(3) fi 2344(2) ilaaluun ni danda’ama.

Gaaffii Marii

- Dhimmoota hariiroo hawaasaa irratti seerri ifatti gita mirkaneessaa kana jedhee ibsuu yoo baate, manni murtii sadarkaa kamitti madaaluu qaba jettu? Maaliif?

Dhimma 2^{ffaa}

Dhimma MMA Guutoo Giddaa, LakK. Gal.33790 ta’e irratti himata A/Alangaa himatamtoota N-4 Addunyaa Kidaanuufaa irratti dhiyesseen , himatamtooni Seera yakkaa kwt.32(A) fi 555(b) irra darbuun waliin ta’uudhaan miidhamaa dhuunfaa Yaadataa Jirenyaa jedhamu lola itti kaasuudhaan himatamaa 1ffaan-ulee sibiilaa hokkoo miidhamaa harkaa micciiree fuudhee harka isaa mirgaa altokko rukkutee cabse; himatamaa 2ffaan-dhagaadhaan mataa isaa karaa mirgaa altokko rukutee dhiigse;himatamaa 3ffaan-dhagaadhaan arbatee adda isaa karaa mirgaa altokko rukutee; himatamaa 4ffaan-dhagaa arbatee laphee isaa irra altokko rukutuun miidhaa qaamaa cimaa irraan gahaniiru jedhamuun himatamaniiru. Ragoonni A/Alanagaa namoonni sadii (miidhamaa dhuunfaa dabalatee) dhiyaatanii himatamaa 1^{ffaa} fi 2^{ffaa} akkaataa himanna A/Alangaatiin irratti mirkaneessaniiru.Himatamaa 3ffaaiilaalchisee ragaan A/Alangaa 1^{ffaa} fi 2^{ffaa} akkaatuma himannaatiin irratti yoo ragan, ragaan 3^{ffaa} himatamaan kun iddo sana jiraachuu malee waan inni godhe hin beeku jechuun rageera. Himatamaa 4ffaaiilaalchisee ragaan A/Alangaa 1^{ffaa} (miidhamaa dhuunfaa) akkaatuma himanna A/Alangaatiin yoo itti mirkaneessu, ragaan A/A 2^{ffaa} fi 3^{ffaa} himatamaan 4ffaai miidhamaa kan hin dhoofne ta’uu fi inumaayyuu himatamtoota 1^{ffaa} hanga 3^{ffaa} jiran irraa qabaa kan ture ta’uu raganiiru.Manni murtiis galmees qorachuuf erga beellamee booda jalmurtii kenneen ragoonni A/Alangaa dhiyaatan himatamtoota irratti waan hubachiisaniif himatamtootni qixuma ragaan irratti hubachiiseen akka ofirraa ittisan ajajee, dhuma irrattis himatamtoota hundumaa keewwatuma jalatti himatamaniin (sy kwt.32 (A) fi 555(b)) adabbii kenneera.

Gaaffii Marii

- Jechi rogootaa A/Alangaa dhiyaate himatamtoota hundumaa keewwatumma himataman jalatti ofirraa haa ittisan jechisiisuu kan danda'uudhaa? Manni murtii ragoota A/Alangaa sirnaan madaaleera jechuu dandeenyaa? Maaliif?

Dhimma 3ffaa

Dhimma Mana Murtii Aanaa Ciroo,Lak.Gal.33668 ta'e irratti dhiyaateen A/Alangaa himatamaan SY RDFI kwt.32(1)(a) fi 669(3)(b) bira darbuun yakka hanna cimaa raawwateera jedhee himate. Murtiin yoo barreffamu, ... manni murtii ijoo dubbii himatamaan kun ofirraa ittisaa jiramoo? Miti? Kan jedhu qabatee akka gal mee keessa qoratetti, *ragaa ittisaa himatamaa fi ragaa abbaa alangaa walcinnaa qabnee yoo madaallu ragaa ittisaa himatamaa haala ragaa abbaa alangaa fashaleessuu danda'uun kan rage waan hin taaneef, himatamaan ofirraa hin ittifne.Kanaafuu, himatamaan balleessaa qaba jenne jedheera.*

Gaaffii Marii

- Himatamaa balleessaa qaba gudunfaa jedhu irra ga'uuf xiinxalli manni murtii taasise ija gita mirkaneessa ragaatiin yoo ilaalamu, hangam amansiisaa dha? Amansiisaa kan hin taane yoo ta'e maaliif?

Boqonnaa Torba

7. Madaallii Ragaa Namaa

Seensa

Ragaan firii dubbii mirkaneessuuf yookiin fashaleessuuf itti dhiyaate tokko hubachiiseera yookiin hin hubachiifne jechuun murtii kennuuf ragicha madaaluun barbaachisaadha. Ragaa madaaluu jechuun immoo gabaabumatti firiileen dubbii ragaa ta'anii (facts in issue) dhiyaatan ni qoratamu, ni xiinxalamu akkasumas qabiyyee isaaniitiin ni qeqamu ni madaalamu. Adeemsa kana keessatti ciminaa fi dhadabinni raagalee adda bahee ni beekama. Bu'aan isaatis ragaan dhiyaate sun gita mirkaneessa barbaadamuu guuteera; kanaaf firii dubbii itti dhiyaateef sana hubachiiseera; yookiin gita mirkaneessa barbaadamu hin guunne kanaaf firii dubbii itti dhiyaateef sana hin hubachifnne jedhame gudunfaa tokko irra gahama. Boqonnaa kana keessatti sirna fi tooftaa madaallii ragaa namaa kan ilaaluu ta'a

Dhuma leenjii kana irratti leenjiitoonni;

- Madaallii ragaalee kallattii fi alkallattiin walqabatan ijoowwan bu'uuraa hubachuun hojii irra ni oolchu
- Carraa, muudannoo fi amaloota hin baratamne bu'uura godhachuun dandeettii jecha ragaa namaa madaaluu ni gabbifatu
- Tokkummaa fi garaagarummaa jecha ragummaa, jecha ragummaa cinaa dhugummaa qabu, jecha ragummaa fooyyeeffamee kenname, jecha ragummaa arbeeffamee (exaggerated) kenname, jecha ragummaa namoota dhimmicha irraa faayidaa qabaniin kenname fi jecha ragummaa daa'iimmanii fi namoota umuriin dullooman kennan haala itti madaaluu danda'an irratti dandeettii isaanii gabbifachuun hojii irra ni oolchu.

7.1.Yaada Bu'uuraa Madaallii Ragaa Namaa

Tooftaalee madaallii ragaa namaa ilaaluun dura garuu dhimmoonni itti aananii jiran xiyyeeffannoo argachuu qabu.Firiwwaan dubbii yookiin ijoon dubbii ragaan akka hubachiisuu barbaadaman ragaan osoo hin dhiyaatiin dura adda bahanii beekamuu qabu.Yaadni kun Ijoo Dubbii sirnaan qabachuu waliin kan walqabatuudha.Akkasumas dhimma yakkaatinis ta'e hariiroo hawaasaatiin walitti dhufeentya sababaa fi bu'aa jidduu jiru madaallii ragaa keessatti dhimmoota xiyyeeffannoo kennamuufii qabaniidha. Ibsa biraatiin firii dubbii ragichaa irraa gareeleen walfalmitootaa mirgaa fi dirqama maal akka qaban adda

bahee beekamuutu irra jiraata. Keessattuu dhimma namoonni hedduu bakka tokkootti himataa yookiin himatamaa ta'anii itti dhiyaatan keessatti gahee fi itti gaafatamummaa tokkoon tokko isaanii dhimmicha keessatti qabanii fi bu'aa argamee waliin hidhata akkamii akka qaban xiinxaluun murteessaadha. Fakkeenyaaaf ragaan himannaayakkaa namoonni hedduu ittiin himataman hubachiisuuuf dhiyaate tokko hubachiseera moo miti? Kan jedhu murteessuuuf ragaan sun yoogguu qoratamu;

- Himatmatoonni tokkoon tokkoon isaanii gocha raawwatan ykn hirmaannaan isaanii adda baasuu fi madaaluu
- Himatamtoonni tokkon tokko isaanii gochi raawwatan jedhame ragaadhaan ibsame sun bu'aa argame sana argamsiisuuf dandeettii qabaachu yookiin hirmaanaan isaanii hangam akka ta'e adda bahee beekamu fi madaalamuu qaba.

7.2. Ijoowwaan Bu'uuraa Madaallii Ragaa Kallattii fi Alkallattii

Ragaan firii dubbii hubachiisuuuf dhiyaate waliin walitti dhufeeyaa qabu irratti hundaa'uun ragaa kallattii fi ragaa alkallattii jechuun qoodamu akka danda'u boqonnaa 1ffaa keessatti ibsameera. Madaallii ragaa ilaachisee dhimma yakkaas ta'e hariroo hawaasaa (garaagarummaan dandeettii hubachiisuu isaanii akkuma eegametti ta'ee) ragaaleen gosti lammanuu (kallattii fi alkallattii) rogummaa hanga qabanitti fi akka hin dhiyaanne seeraan hin dhorkamnetti ragaa ta'anii dhiyaachuu fi madaalamuu danda'u.

Gama biraatiin ragaan kallattii ragaa alkallattii irra dandeettii hubachiisuu ol'aanaa qaba jedhanii yaaduun dogoggoraaf nama saaxiiluu danda'a. Ragaan nama taatee yookiin gochi tokko yoogguu raawwatamuu ijaa ofii isaatiin arguu isaa yookiin dhimmicha irratti beekumsa kallattii qabaachuu ibsuun jecha ragummaa kennuu; ragaa alkallattii haala naannoo irratti hundaa'uun jecha ragummaa isaa kennu caala dandeettii hubachiisuu qaba jechuun ijanno qabaachuun rakkisaa dha. Gudunfaa akkasii irra gahuun dogoggoraaf kan nu saaxiiluu fi bulchiinsa sirna haqaa gaaffii keessa kan galchu ta'a. Muxannoongama kanaan hojimaata qaamolee haqaa biyya keenyaa fi naannoo keenya keessa jiru baay'ee kan nama yachisuu fi dhimmoonni ragaa alkallattiidhaan qulqulla'anii murtii argatan baayee xiiqaadha. Kanaaf ragaan dhiyaate tokko carraa fi haaloota jiran bu'uura godhachuu madaaluun dandeettii hubachiisuu qabaachuu fi qabaachuu dhabuun isaa kan mirknaa'u malee ragaa kallattii fi alkallattii ta'uu isaa miti. Bu'uura kanaan ragaan yoogguu madaalamuu;

- Ragaan nama taateen yookiin gochi tokko raawwatamuu ijaan kan arge ta'uu ibsuun jecha ragummaa kennuu ijoo dubbii (firii dubbii) falmiin irratti gaggeeffamaa jiru

hubachiisuuf ragaa amanamummaa qabu isa qofa yookiin yeroo hunda dandeettii hubachiisuu ol'aanaa qaba jechuun hin danda'amu. Jecha ragummaa isaa qofa osoo hin taane dantaan (faayidaan) ragichi dhimmicha iraa qabu, taatee ykn gocha jedhame sana arguuf carraa inni qabu waliin yoogguu madaalamuu dhugaa ta'uu dhiisuu danda'a. Kanaaf ragaan ijaa (ragaan kallattii) jiraachuu ykn jiraachuu dhabuu firii dubpii qabame irratti gudunfaa nuti irra gahuu barbaanne (inference) nuu salphisuu ykn xiqqeessuu danda'a malee matuma isaatiin ragaa naannoo caala guutummaan guutuutti amantaan kan irratti gatamu miti. Ibsa biraatiin ragichi,ragaa ijaa yookiin kallattii ta'uun isaa madaallii ragaa irratti ulfaatinni kennamuuf irratti garaagarummaa yoo qabaateen alatti ragaa alkallattii caala guutummaan guutuutti amantaan kan itti gatamu miti.

- Ragaan alkallattii firii dubpii akka hubachiisuuf itti dhiyaatee waliin hidhata kallattii qabaachuu baatus madaalliin gad-aanaa kan kennamuuf miti. Gochoonni yakkaa baay'ee bakka ragaan ijaa hin jireetti kan raawwataman ta'uu isaaniitiin faayidaan isaa ol'aanaadha. Adeemsa madaallii keessatti ulfaatina dhabe akkuma kufuu danda'u haala amansiisaa ta'een dhimmicha mirkaneessuus ni danda'a. Ragaa alkallattii yeroo hunda akka deggaraa ragaa kallattiit ilaluun dogoggora.⁸¹

Seera biyya keenya keessatti ragaan jette jettee rogummaa hanga qabaateetti fudhatama kan qabu yoo ta'eliee madaallii ragaa keessatti of-eeganno cimaa taasisuun barbaachisaadha. Miidhaa ragaan jette jettee dhimma hariiroo hawaasaatiin geessisuu danda'u hangas mara yoo ta'u baates dhimma yakkaatiin garuu nama qulqulluu balleessaa taasisuu fi adabsiisuu waan danda'uuf madaalliin isaa of- eegannooodhaan raawwatamuutu irra jiraata.keessattuu;

- Ragaan ijoo gochi yookiin taateen yoogguu raawwatamu ijaan arge yookiin dhagahe sababiin itti dhiyaachuu hin dandeenyee fi ragaan jette jettee akka dhiyaatu itti taasifame beekamuu qaba. Ragaan ijoo kallattiin dhimmicha beeku dhiyaachuu osoo danda'uuf ragaan jette jettee gaaffii qaxxaamuraa itti dhiyaachuu hin dandeenye jiraachuu fi jiraachuu dhabuu firii dubpii tokko irratti jecha ragummaa isaa kan kenu yoo ta'e jechi ragummaa kanaaf ulfaatinni kennamuuf hin qabu.
- Madda odeefanno ragaa jette jettee kan ta'e Ragaan ijoo sun firii dubpii jedhame beekuuf dhiheenya, carraa fi mudannoo inni qabu ragaa jette jettee madaaluu keessatti qabxii murteessaadha. Haalaa fi carraa namni madda odeefanno ta'e sun dhimmicha

---

⁸¹ Kahsay Debsu and Andualem Eshetu, Law of Evidence (Teaching Material, Prepared under the Sponsorship of the Justice and Legal System Research Institute fuula 105

itti beekuu danda'e kan hin beekamne yookiin haala kamiin ragaa jette jette sanaaf odeeefannoo akka itti kenne kan hin beekamne yoo ta'e ulfaatinni ragaa jette jettee kanaaf kennamu baay'ee gadi-aanaadha. Maddi ragaa jette jettee firii dubbii hubachiisuu wajjiin hariiroon qabu akkuma fagaachaa deemetti ragaan jette jette argames carraa oduu qofa ta'ee itti hafu bal'aadha.

7.3.Tooftaalee Madaallii Ragaa Namaa

Ragaa namaa madaaluu keessatti dhimmi xiyyeffannoo ilaalamu qabu amanamummaa jecha ragaati.Amanamummaa jecha ragaa namaa adda baafachuuf haala sochii qaamaa ragaan yeroo ragaa itti buhu agarsiisu (demeanour), dhugummaan ragaa bahuuf (frankness in testifying), jechi ragaa madaalawaa ta'uu fi dhabuu, jecha ragaa kan fakkaatu ta'uu fi dhabuu,dhimmicha irraa faayidaa kan argatu (interest in the outcome) walitti dhufeenya ragaanii fi walfalmitoonni qaban (firummaa fi jibba) ilaaluun barbaachiisaadha. Kanaaf tooftaalee amanamummaa, fi dhugummaa ragaa namaa ittiin mirkaneessuuf nu gargaaran armaan gaditti ibsamaniiru.

I) Carraa fi Haala Jiru Bu'uura Godhachuun Jecha Ragoota Madaaluu

Jechi ragootaa safartuuleen ittiin madaalamu keessaa tokko carraa fi gocha sana arguudhaaf haala mijataa isaan qaban ilaaluu dhaani. Kana jechuunis ragaan sun dhiyaachuun jechi inni akka jedhetti argu, dhagahuu fi kkf akkmitti danda'ee? Jechuun gaafachuun barbaachisaa dha. Gaaffiin kun dhimma yakkaas ta'e dhimma hariiroo hawaasaa irratti raawwatinsa kan qabu yoo ta'u yeroo, iddo fi haala gochichi itti raawwatame keessatti amala ragaan sun qabaachaa ture bu'uura godachuun kan ilaalamu dha.

II) Bakka Gochichi Itti Raawwatame Bu'uura Godhachuun Madaaluu

Bakka gochi itti raawwatame beekuun madaallii ragaaf baay'ee murteessa dha.Bu'uruma kanaan bakka gochi ragaan sun itti raawwatame jedhee ibsetti ragichi argamuuf carraa fi haala mijataa inni qabu madaalamuu qaba.Fakkeenyaaaf, yakka mana jirenyaa keessatti raawwate tokko ni ibsa jedhamee ragaan dhiyaate gochichi yoo raawwatu argeera kan jedhu yoo ta'e, mana sana keessattiakkamiin innumti mataa isaa argamuu akka danda'e (*miseensa maatii waan ta'eef, keessummaa ta'ee mana sana waan jiruuf, iyya dhagahee waan birmatee fi kkf*) qoratamuu fi dhugummaan isaa madaalamuu qaba. Ragaan firii dubbii falmiif dhiyaate beeku kan danda'e hariiroon hojii addaa jiraachuu isaa irraa kan ka'e ta'uu danda'a. Yeroo kana ragaan sun bakka sanatti argamuu fi raawwii gochichaa sababa itti beekuu danda'e madaalamuu qaba.Qabeenyaan mootummaa mana kuusaa qabeenyaati hatamuu isaa argeera

jedhee namni ragaa bahu gochichi yoo raawwatu akka arguuf wanti isaaf carraa ta'e madaalamuu kan qabu yoo ta'u, qarshii hir'isuu isaa raguuf ragaan dhiyaatu herrega himatamaa qorachuuf carraa inni qabu madaalamuu qaba. Kun ammoo ragaan sun sirriitti waan beku kan rage ykn tilmaama mataa isaa ta'uu adda baasuuf nu gargaara. Qabatamaanis bakka yakki itti raawwate deemuun qorannoo gaggeessuun dhugaa argamsiisaa jira.

Dhimma 4ffaa

Dhimma Godina Jimmaa Mana Murtii Aanaa Deedootti falmii yakkaa A/Alangaa fi himatamtoota maqaan isaanii Abdulsalam She/Tamaam fa'a N-2 jiddutti gaggeeffameen himatamtoonni kun SY RDFI keewwa. 32(1)(A) fi 494(1) bira dabruudhaan mana midhamaa dhunfaa Intaahuun Halafewu guban jadhamanii himanna irratti saaqameera. Kanuma mirkaneessuudhaaf ragaan namaa sadii (3) fi waraqaan tilmaama qabeenyaa manca'ee agarsiisu m/murtiitti dhiyaatee bu'uruma himatichaatiin kan mirkaneesse yoo ta'u, himatamtoonni immoo gochaa ittiin himataman kun soba ta'uu isaa fi akka irra deebi'amme qoratamuuf gaaffataniiru. M/Murtii dhimmich irraa deebi'amme akka qoratamu ajajeera. Kanumaan koreen dhimma kana qulqulleessu gurmaa'ee yeroo gadi bu'ee qoratu manni gubate jadhami kan miidhamaa dhuunfaa akka hin taanee fi sobaan kan irratti ragaa bahame ta'uu mirkaneessuun gabaasni Mana murtiif dhiyaateera. Manni murtiis himatamotoa bilisaan gaggeessuun gal mee cufeera. Dhimma kana irraa waanti hubatamu osoo koreen bakka gochichi itti raawwatametti gadi bu'ee hin qoranne ta'ee, dhugaan kun ba'uu dhiisuu danda'a ture.

Gaaffii Marii

- Dhimma olii kana irratti Manni Murtii himatamtoota bilisaan gaggeessuun gal mee cufuun isaa sirrii dha? Sirrii miti yoo ta'e manni murtii fi abbaa alangaa irraa maaltu eegama ture?

III) Yeroo Gochichi Itti Raawwatame Bu'uura Godhachuuun Madaaluu

Yeroo itti gochi ragaan ibse tokko raawwatame mirkaneeffachuun adeemsa madaallii ragaa keessatti iddo addaa ni qabaata. Haala yerichaa irraa ka'uun ragaan sun bakka gochi itti raawwatame jedhame sanatti argamuu danda'uu fi dhiisuun isaa; bakka sanatti kan argamuu danda'e yoo ta'eyyu gochicha addaan baafachuu danda'uu fi dhiisuu isaa mirkaneessuuf gargaara. Haaluma kanaan, yeroon raawwii gochichaa halkan ykn guyyaa ta'uu isaa beekuu

jecha ragaa sana amanuufis ta'e amanuu dhabuuf bu'uura ta'uu ni danda'a. Gochichi halkan kan raawwate yoo ta'e, haalli addaa yoo jiraate irraan kan haafe haala raawwii gochichaa gadi fageenyaan addaan baafachuu fi himatamaas beekuu danda'uu isaa shakkisiisa gochuu danda'a jechuu dha. Halkan waan ta'eef ragaan sun sa'a sanatti bakka raawwii gochichaatti akkamitti argamuu akka danda'e gadi fageenyaan gaafachuuf karaa bana.

Yeroo gochi itti raawwatame beekuun ragichi firriwan dubbii jecha ragummaa isaa itti kenne beekuu keessatti maloota inni fayyadme irraa ka'uun amanamummaa isaanii madaaluuf nu gargaara Fakkeenyaaaf gochi sun kan raawwatame halkan ta'ee ragaan sun nama gochicha raawwate baruu kan danda'e sagaleedhaani yoo jedhe sagalee kanaa wajjiin wal-beekumsa inni qabu; addeessi waan jiruuf ifa dha yoo jedhe bakka ragaan sun turee fi bakka gochichi itti raawwatame jedhame gidduu fageenya jiru ilaaluun addeessaan fageenya sanarratti arguun kan danda'amu fi kan hin danda'amane ta'uu fi kkftn qorachuun barbaachisaadha.

IV) Amaloota Hin Baratamne

Gochi ragaan raawwatame jedhee rage yeroo fi bakka gochi sun itti raawwatametti amalli ragaan sun qabaachaa ture kan hin baratamne ta'uun isaa yeroo ragaan madaalamu tooftaa faayidaa guddaa kenu dha (keessattu dhimma yakkaatiin). Ragoonni tokko tokko haala raawwii gochichaa irratti firii dubbii isaan ibsan irraa ka'uudhaan gocha san bakka gochichi raawwatametti argamuun ilaaluu isaanii amala addaa (unnatural conduct) kan jechisiisuu fi kana irraa ka'uun ragaa isaan kennan dhugaa miti gara jechuutti nama geessuu ni danda'a. Haa ta'uu malee, ragaan namaa yeroo gochichi rawwate arge tokko gochichi yeroo raawwatu baqachuu ykn iyyuu qaba ture jechuudhaan jecha ragaa sanaa kufaa gochuun kan danda'amu miti. Bu'uruma kanaan ragaan sun osoo hin baqatin bakka sana turuudhaan hanga dhumaatti haala raawwii gochichaa hordoofeera jechuun isaa amala hin baratamne fi kan hin egamne dha jechuun jecha ragaa sanaa kufaa gochuun sirrii miti. Haata'u malee, amalii ragaa hin baratamne kun jecha ragaa isaa of eegganno cimaan akka madaalamu ni taasisa.Jecha ragaa isaan kana ragoota biraa waliin wal bira qabnee xiinxaluun nu barbaachisa.

V) Garaagarummaa fi Tokkummaa Jecha Ragaa Irratti Hundaa'uun Ragaa Madaaluu

Jechi ragootaa waliin isaanii waliin ni qoratamu kan jedhamu tokkoon tokkoon ragaa yaada inni gaaffii duraatiif, gaaffii qaxxaamuraa fi gaaffii keessa deebii keessatti kenne kan wal deggaran ta'uu, ragaa namni tokko kenne ragaa isa namni biraa kenne waliin hariiroo inni qabu; akkassumas, ragaa namaa dhaddacharratti kenname ragaa biraa waliin (ragaa barruu

ykn ciraat ta'u danda'a) hariiroo inni qabu qorachuu fi madaaluu kan of keessatti qabu dha. Jechi ragootaa fi ragaan barruu/ dokumentii wal faalleessuu ykn wal fakkaachuu dhabuun isaa akkamitti madaalama dhimmi jedhu armaan gaditti kan ilaallu ta'a.

➤ **Garaagarummaa Jecha Ragaa Madaaluu**

Jecha ragootaa gidduu garaagarummaan jiraachuun yookiin kan shakkisiisu ta'uun isaa ragaa sobaa ykn kan hin amanamne dha gudunfaa jedhutti nu hin geessu. Dandeettiin hubannoo namootaa adda adda waan ta'eef garaagarummaan waanuma eegamu dha. Dhimmi xiyyeffannoona ilalamuu qabu garaagarummaan jecha ragootaa jiraachuu fi jiraachuu dhabuu ijoon dubbii qabame ilaachisee madaallii fudhatamu irratti dhiibbaa inni geessisu danad'u dha. Kanaafuu, garaagarummaa jecha ragootaa gidduutti mul'atu kan bu'uraa (substantial) ta'ee ragaan sun ragaa sobaa ykn ragaa hin amanamne isa jedhutti kan nu geessuu danda'u kaan immoo salphaa (minor) fi kan bira darbam (tolerable) ta'uu danda'a. Gama biraatiin, garaagarummaan jecha ragootaa giddutti mul'ate garaagarummaa bu'uraati moo garaagarummaa salphaa dha jechuun murteessuun ammas hojii salphaa miti.kana murteessuuf safartuu (checklist) nama hunda waliigalchuu danda'u lafa kaa'uun hin danda'amu.haata'u malee gosa dhimmichaa (yakkaa ykn hariiroo ta'uu) , ejjannoo ragootaa (fedhii agarsiisuu fi murtii sana irraa fedhii qabaachuu dhabuu), itti dhiheenya ragooni ijoo dubbi sana waliin qaban (kallattii ykn al kallattii), haala dhuunfaa ragootaa (daa'ima ykn beeka ta'uu) irratti hundaaa'un murteessuun ni danda'ama.Waliigalatti, garaagarummaa bu'uraa firriin dubbii barbaadamu sun jiraachuu fi jiraachuu dhabuu isaa murteessuuf kan nama hin dandeessine ta'uu fi garaagarummaa salphaa immoo waa tokko ibsu irratti hubanno (observation), qalbeefachuun (perception) fi yaadachuun (memory) namoota garaagarummaa waan qabuuf yeroo xiinxalamu jiraachuu fi jiraachuu dhabuu firii dubbii sana irratti dhiibbaan geessisu kan hin jiraane ta'uu isaati.

Dhimma 5^{ffaa}

Dhimmii kun Mana Murtii Ol'aanaa Go/Ho/Gu/Wallaggaatti⁸² ilalamee murtii argatee dha. Himannaan A/Alangaa gabaabumatti, "Himatamaan (obbo Gabayyoo Wiirtuu) gaafa 09/06/2004 tilmaamaan galgala keessaa naannoo sa'aa 1:00 yommuu ta'u, bakka bosona Jalduu jedhamutti haadha warraa du'aa kan taate irratti sagaagaltummaa raawwachuuuf karaa irraa ishee waamnaan waan diddeef, ishee kabala osoo jiruu du'aan (Waaqjiraa Yaadataa) itti dhufee himatamaadhaan dhiisi jennaan yakka sagaagaltummaa isaa bakkaan gahachuuf muka hankaasseetiin gateettii fi mataa miidhamaa irra rukkutee kuffiisee miidhamaan

---

⁸² Himataa A/Alangaa fi Himatamaa Gabayyoo Wiirtuu gidduutti lakk.G.12092 irratti ilalame

achumatti du'ee;sana booda qarshii 2,600.00 kiisii miidhamaa keessaa fudhatee haati warraa miidhamaa (Beektuu) isa waliin reeffa akka kaastu godhee waliin bosonatti gatani sana booda immoo gaafa 11/06/2004 galgala keessaa tilmaamaan sa'aa 3:00 yommuu ta'u bakka duraatti reeffa itti gatan irraa kaasanii bakka daqiqaa kudha shan deemisu irratti gatani gaafa 12/06/2004 reeffi bakka sanaa waan argameef yakka ajjeechaa lubbuu cimaatiin seera yakka keewwata 539(1)(c) himatameera” kan jedhu yoo ta'u, himatamaan gochicha akka hin raawwane waakkateera.

Kana booda haati warraa du'aa akka ragaa 1ffaa abbaa alangaatti dhiyaatte “bakkaa fi guyyaa himanna keessatti ibsame ibsitee, gaafa kana ani fi miidhamaan waamicha teree duraa duuba deemnee osoo gala jirruu himatamaan kun bosona keessaa gadi natti bahee na gudeeduuf na waamnaan ani immoo abbaan warraa koo boodarra jira jennaan na kabalee kana booda miidhamaan (du'aan) boodaan yommuu dhufu, hankaasee garagalchee al sadii saggee isaa irra dhahee miidhamaan du'ee; nan si qala waan naan jedheef reeffa wajjiin qabeen gate, booda himatamaan osoo na hin argin baqadheen gale.Himatamaan sin qala waan naan jedheef guyyaa lama booddee yeroo lammaffaa bakka dura itti gatnee kaasnee bakka birootti gatneerra. Ergan galee biyyatti himuu nan sodaadhe,booddee iyyinee birmachiisnee milishaa gandaatti himeen reeffa isaa barbaannee argine, abbaan manaa koo baduu milishaa ganadaatti himeera garuu reeffa namatti hin argisiisne, anis biyya waliin barbaadeen arge, abbaa warraa koo waliin wal loollee teree araaramneera” jetteetti. Ragaan 2ffaa “gaafa 09/06/2004 tilmaamaan galgala keessaa naannoo sa'aa 1:00 ani horii galchaan ture himatamaan immoo hankaassee qabatee bosona jalduu keessatti natti dhufe, himatamaan naheera” yoo jedhu, ragaan 3ffaa immoo “himatamaan rifatee fiigaa akka ture” ibseera. Manni murtii ragaa dabalataa waamsisee jecha fudheeera. Ragaanis “ragaan abbaa alangaa 1ffaa (haadha warraa miidhamaa) abbaan warraa koo gaafa 09/06/2004 bahe galuu dide, gaafa kana waliin waamicha deemnee inni machaa'ee karaa irratti na biraa hafe jette natti himteerti, gaafa 12/06/2004 immoo osoo reeffa barbaadaa jirruu furtuu tokko argine kun kan du'aa mitii? jennee haadha warraa miidhamaa gaafannaan kan isaa miti nuun jette garuu warri oollammoo kan isaati hin sobdi jedhan, kana booda mana du'aa furtuu saniin bannee ilaalle miidhamaan akka du'ee barree,himatamaatu ajjeesse jette nutti hin himne, sana booda barbaannee argine” jedheera.Ragaan mana yaalaa miidhamaan sababa rukkuttaadhaan du'uu isaa ibseera.

Manni murtii murtii kenne keessatti, “jichi ragaa abbaa alangaa 1ffaa kan waldhahuu fi kan nu hin amansiisnee dha, sababni isaas ragaan kun yommuu jecha ishee kennitu reeffa himatamaa wajjin ganee booda baqadheen galee iyyee iyyisiiseen reeffa barbaannee argine

otoo jettuu ,iddoo reefa itti gatanis osoo beektuu barbaacha dhamaatii? kan jedhu nu hin amansiisne.Ragaan tun gaafa 09/06/2004 sodaattee himatamaa waliin reefa gatte jedhame yoo yaadamellee gaafa lammaffaa qaama ilaalutti himuu osoo dandeessuu baqattee erga galtee deebitee yeroo lammaaffaa iddo jijiirree gatne kan jettus akka shakkinu nu taasiseera.Jechi ragaan dabalataatiin furtuun kan miidhamaa ta'ee osoo jiru ragaan 1ffaa kan miidhamaa miti kan jettes caalatti akka shakkinu nu taasiseera.Ragooliin naannoos dhimmicha itti dhiyeenyaan waan mirkaneessan hin qabani.Kana malees ragaan abbaa alangaa 1ffaa himatamaan yeroo sadii saggee miidhamaarra rukkute kan jettee yoo ta'u, himanni abbaa alangaa mataa fi gateettiirra waan jedhuuf wal dhaha. Walumaagalatti,ragaan abbaa alanagaa shakkiin ala himatamaa irratti hin mirkaneessine” jedhe himatamaa bilisaan gaggeesseera.

Gaaffii marii

- Dhimma armaan olii keessatti manni murtii ol'aanaa godina Horroo Guduruu sababoota ragaan abbaa alangaa 1ffaa yakkicha raawwatamuu qaama ilaallatutti gabaasuu dhabuu ishee, bakka itti gatte osoo beektuu deebitee barbaaduu ishee,furtuun kan miidhamaa miti jechuu ishee bu'uureffatee amanamummaa jecha ragummaa ishee irratti shakkii akka qabu fi walummaagalattis guduunfaa himatamaan yakkicha raawwachuu isaa ragaan hin mirkaneessine jedhu irra gaheera. Qabxiwwan kanaa fi walumaa galatti haala manni murtichaa ragaa madaale akkamitti ilaaltuu?

➤ Jecha Ragummaa Wal fakkaataa Madaaluu

Jechi ragummaa ragootaa wal fakkaachuun isaanii ykn haala gaariin wal deggaruun isaanii gaarii dha. Haa ta'u malee, jechi ragootaa haalaan kan wal deggaran ta'uu isaaniitiin dhugummaa jecha ragoota kana irratti shakkiin tokko illee hin ka'u yaada jedhu qabaachuun sirrii miti.Jechi kunisakkuma ragaalee birootti xiinxalamuu fi madaalamuu qaba. Haalli qabatamaa manneen murtii bira jiru jechi ragaa abbaa alangaa kan walfakkaate yoo ta'ee himannaan akka mirkanaa'etti ijannoo qabaachuun fi qorannoo ragaa ittisaa irratti xiyyeffachuun ni mul'ata. Kunis jechi ragaa ittisaa garaagarummaa kan hin qabaanne ta'e yoo argamu, “*jechi ragummaa walfakkaachuu kan danda'eef ragoonni wal qindeessanii kan dhiyaataniidha*” jechuun kufaa yoo taasifamu mul'ata⁸³. kun sirrii miti. Jechi ragaa abbaa alangaas ta'e ragaa ittisaa kan walfakkaate ta'ullee tooftaalee adda addaa fayyadamuun

---

⁸³Muuxannoo dhuunfaa fooyyeessaan moojuulii kana hojiirratti qabatamaan beeku.

dhugaa ta'uun isaa adda baafamuu qaba. Ragaan akkasiis yeroo madaalamu; ragoonni kun yeroo fi bakka jedhame kanatti akka argamanii fi raawwii gochichaa hubataniif wanta carraa isaaniif uume qorachuu barbaachisa⁸⁴.

VI) Jecha Ragummaa Hanga Tokko Dhugummaa Qabu Madaaluu

Jechi ragoonni kennan waliin isaanii yoogguu xiinxalaman garaagarummaa kan qabaatan ta'ee, garuu immoo yaada dhugaa fi kan wal fakkaatu yeroo of keessatti qabaatu ni jira. Yookiin jechii ragaa firii dubbii tokko irratti kenne adda addummaa yoo qabaataniyyuu kan wal-deggaranii fi kan amanaman ta'uu danda'u. *Fakkeenyaaf, ragoonni lama bakka gochichi itti raawwatame kan turan ta'uu isaanii yoo mirkanaa'ee fi ragaan tokko dugda irratti dhukaasee ajeesse yoo jedhe ibse ragaan inni biraam immoo laphee isaa irratti dhukaasee ajeesse yoo jedhe, essaan dhukaase ajeesse? Yaada jedhuu irratti garaagarummaan yoo jiraatees bakka gochichi itti raawwatametti jiraachuun isaaniitiin jecha ragummaa isaanii guutummaan guutuutti kufaa akka hin taane kan taasisu ta'a.*

VII) Jecha Ragummaa Fooyyeeffamee Kenname Madaaluu

Ragaan tokko gaaffii duraatiif deebii erga deebiseen booda nama isa gaafachaa jiru kan hin quubsine ta'ee gaaffii sana irra deebi'ee yoo gaafatu ragumtti kun deebii dura deebise fooyyeessuun ykn sirreessuun deebisuu danda'a. Akkasumas, gaaffii qaxxaamuraatiif deebii yoo kenne deebisuu erga jalqabeen booda deebii inni gaaffii duraatiif deebise dogoggora ta'uu isaa yoo hubate sirreessuun yeroo deebisus ni mul'ata. Yookiin immoo gaaffii keessa deebiif deebii kennun deebii gaaffii qaxxaamuraaf kenne haalli itti sirreessee kennu ni jira. Jechi ragaan kun ragaa fooyyeeffame dhiyaate jedhamuun beekama. Adeemsa madaallii ragaa keessatti jechi ragaa fooyyeeffame kun kallattiidhaan kufaa ta'a osoo hin ta'in, ragaan sun maaliif deebii isaa sirreessuun akka kenne qorachuu barbaachisaa dha. Haala dubbiichaa irraa kan ka'e dogoggora sirreessuuf ykn gaaffii gaafatame sirritti hubachuu dhabuu irraan kan ka'e deebii isaa kan sirreesse yoo ta'e, jechi isaa fooyyeeffame kun fudhatamuu qaba. Gama biraatiin garuu, deebii isaa kan sirreesse shira yaadee dhugaa dhoksuuf ykn sababni deebii isaa itti sireesse kan hin beekamne yoo ta'e jecha ragaa inni jalqaba irratti kenne fudhatamuu akka qabu barreeffamoonni ni ibsu.

---

⁸⁴ Fakkeenyaaf, akkamitti achitti akka argaman (iyya dhagahanii dhufan moo, akka carraa irra bu'an moo, teessoon isaanii naannoo sana moo, sa'aa sanitti achitti argamuuf isaaniif mij'ataadha moo), turtii yeroo gochichi itti raawwatame fi dhimmichi mana murtiitti itti dhiyaate dheeraa moo gabaabaa dha kan jedhan yaada keessa galchuun barbaachisaadha.

Dhimma 6ffaa

Dhimmi kun Mana Murtii Aanaa Ada'aa Lakk.G.54786 ta'e irratti ilaalee kan murteessee dha. A/Alangaa himata yakkaa hannaahimataamaa Girmaa soorii jedhamu irratti dhiyeesseen ragaa isaa 2ffaa kan ta'e Shifarrraa Waaqee jecha ragummaa isaa dhaddachatti kennaahosoo jiruu gaaffii duraa keessatti jecha kenneen "*himatamaan ujummo sibiilaa dhaabbata miidhamaa keessaa fuudhee gara alaatti yoogguu deemu argeen jira; achuman jira ture*" jedhe jecha isaa kenne. Gaaffii qaxxaamuraa keessatti immoo "*ani yoo himatamaan sibiila baasu hin argine poolisiin waan na waxaraniif argeera hojii isaatti jedhe malee isaa baasuu hin argine*" jedhe jecha isaa gaaffii duraa keessatti kenne fooyyeesseera. Manni murtiichaas dhaddachuma irratti ragaan kun "dhaddacha gubbaatti yeroo tokkotti jecha lama kan kenne fi sobaa kan jiru waan ta'eef jechuun bu'uura seera yakka keewwata 453(1) tiin adabbii hidhaa baatii jahaan adabeera. Ragaan kun komii isaa Mana Murtii Ol'aanaa Go/Sh/Bahaatti dhiyeesseen "*himatamaan gaaffii qaxxaamuraa irratti na duuba dhaabbatee maaliif jiruu kiyya balleessita yoo naan jedhu garaan na nahee jecha koo jijjiree malee jecha sobaa raguuf dhaddachatti hin dhiyaanne; jechi duraa kenne dhugaa dha,barumsa waan hin qabneef seeras waaniin hin beekneef, akkasumas abbaa maatii hedduu waaniin ta'eef manni murtii gorsaa fi akekkachiisatti akka naaf jijiruu*" jedheera. Manni murtii Ol'aanaa murtii balleessummaa cimsuun murtii adabbii fooyyeesseera.

Gaaffii Marii

1. Manni murtii Aanaa ragicha adabuu isaatiin jechi ragummaa isaa guutummaan guutuutti kufaa ta'a moo madaallii ragaa keessatti madaalamuu qaba? Madaallamuu qaba kan jedhamu yoo ta'e ulfaatinni kennamuuf hangam ta'a?
2. Manni murtii aanaa sababa ragaan jecha isaa itti fooyyeessuu itti danda'e beekuuf maal gochuu qaba ture? Gara laafinaan jecha ragaa fooyyeessuun akka dogoggora sirreessuutti ykn gaaffii gaafatame siritti hubachuu dhabuu irraa akka maddetti ilaalamuu danda'a?

VIII) Jecha Ragummaa Ol Kaafame Kename Madaaluu

Ragoonni dhimma walfakkaatu irratti raguuf dhiyaatan haala raawwii gochichaa ykn hirmaannaa himatamaan gochicha keessatti qabu ol kaasuun ibsu ni danda'u. Kaan immoo jechi ragummaa isaanii amanamummaa akka argatu gochuuf haala raawwii gochichaa irratti hubannoonaanii guddaa ta'u agarsiisuuf ol kaasuun ni ibsu. *Fakkeenyaaaf*, gochi inni raguuf dhiyaate halkan kan raawwate yoo ta'u, halkan ta'us dandeettii dukkana keessa arguuf

qabu agarsiisuuuf “*halkaniin hojii waardiyummaa irratti yeroo dheeraaf muuxannoo waanan qabuuf dukkana sanaan haala raawwii gochichaa hubachuuf /ilaaluuf na hin rakkisne*” jechuun raguu danda’aa. Kanaaf, madaallii jecha akkasii keessatti waanti raawwatamuu qabu jecha ol kaafame keessaan baasuun ragoota biroo waliin wal bira qabuun; akkasumas, haala raawwii firii dubbii ragaan sun akka irratti raguuf dhiyaatee fi naannoonaan raawwii gochichaa yaada keessa galfamuu qaba.

IX) Firiwwan Dubbii Osoo Hin Ibsamiin (hin dhiyaatin) Hafan

Bu’uura Godhachuun Madaaluu

Adeemsa dhiyaatiinsaa fi dhagaha ragaa keessatti firiwwaan dubbii falmiichaaf murteessaa ta’an ragaa namaatiin osoo hin ibsamin bira darbaman ykn osoo hin gaafatamiin hafan ykn ragaaleen dhiyaachu qaban osoo hin dhiyaatiin yoo hafan madaallii ragaa keessatti dhiibbaa waan qabaniif xiyyeffannoon itti kennamu qaba. Dhimma yakkaas ta’e hariiroo hawaasaa keessatti garaagarummaa haa qabaatu malee firiwwan dubbii osoo hin ibsamiin hafan dhiibbaa kan qaban ta’uu hubatamuu qaba. Fkn. jecha ragootaa keessatti fedhiin (motive) yakkicha raawwachuuuf himatamaa kakaase osoo hin ibsamiin yoo hafe⁸⁵, gochichi raawwatamuu isaa ykn ammoo raawwatame yoo ta’es walitti hidhamiinsa sababaa fi bu’aa ragaan agarsiisu osoo hin dhiyaatiin kan hafe yoo ta’e (fkn ragaa mana yaalaa dhiyaachuu dhabuu)⁸⁶, meeshaan gochichi ittiin raawwatame kan hin dhiyaanne ykn kan hin beekamne yoo ta’e⁸⁷, jecha ragaa namaa gatii ni dhabsisuu.

Gaaffii Marii

- Ragaan raguuf dhaddachatti erga dhiyaateen booda nama gocha sana raawwateera jedhame ykn meeshaa inni ittiin yakka sana raawwate akka agarsiisuuuf yoo gaafatame fi adda baasuu yoo hin dandeenye jechi ragummaa inni kenne batalumatti kufaa ta’a moo maal ta’aa? bal’inaan irratti mari’adhaa!

---

⁸⁵ Dhimma yakkaa keessatti murtii balleessummaa kenuuf yaadni sammuu yakka sana hundeessuu jiraachuu isaa murteessuuuf sababni himatamaan yakka sana akka raawwatuuf isa kakaasee beekamuun faayidaa ol’aaan qaba. Fakkeenyaaaf, seera yakka kwt. 665 jalatti yakka hanna mirkaneessuuuf “faayidaa seeraan ala mataa isaatiif ykn nama biraatiif argamsisuuf jedhe kan raawwate ta’uu” ragaan agarsiisu qaba.

⁸⁶ Fakkeenyaaaf, ragaan mana yaalaa hanga miidhaa qaamaa dhaqqabe beekuuuf barbaachisaa dha. Haa ta’u malee, ragaan mana yaalaa yeroo hunda dhiyaachuu qaba seerri jedhu bakka hin jirretti ragaan mana yaalaa waan hin dhiyaanneef qofa jecha ragaa namoota gatii dhabsiisuu sirrii miti. Jechi ragaa namaa jiraachuu firii dubbii mirkaneessuuuf isaa madaalamee gudunfaa tokko irra gahuun barbaachisaa dha.

⁸⁷ Fakkeenyaaaf, Meeshaan yakka ittiin raawwachuuuf faayidaarra oole ykn meeshaan bu’aa yakkaa cira (exhibit) ta’e dhiyaachuu dhabuu isaa manni murtii cira sana ilaaluun yaada guutuu inni argachuu danda’u ture jalaa yoo hanbisa ta’e malee jecha ragaa kufaa ykn gatii akka hin dhabsiisnee fi jechi ragaa mataa isaatiin of danda’ee akka hin madaalamne kan godhu akka hin taane hubatamuutu irra jiraata.

X) Jecha Ragoota Bu'aa Falmichaa Irraa Dantaa Qaban Madaaluu

Dhimma hariiroo hawaasaatiin gareewwan walfalman dhimma isaanii irratti ragaa ta'uun dhiyaachuu akkasumas dhimma yakkaatiin miidhamaan ragaa ta'e dhiyaachuu kan danda'an⁸⁸waan ta'eef, dhimmicha irraa dantaa kallatti ni qabu. Ragoonni dhiyaatan gareewwan walfalman irratti lola, firummaa, ykn faayidaa addaa murtii irraa argamu garee walfalman irraa qooddachuuf qaban irratti hundaa'un murtii sana irraa dantaa qabaachuu danda'u. Akkasumas, namoota dhimma yakkaa tokko irratti waliin himataman keessaa inni tokko isa biraan irratti kan ragu yoo ta'e, ykn dhimma hariiroo hawaasa irratti namoota waliin himatan keessa ragaan kan dhagahamu yoo ta'e, bu'aa argamurraa fedhii qabaachuu ni danda'u. Jechi ragaa ragoota bu'aa falmichaa irraa dantaa qabaniin kennamu kan madaalamu dhimmaa dhimmaan ta'uu qaba. Fakkeenyaaaf ragaa firummaan ykn lola jiru ilaachisee walitti dhiyeenya firummaa, cima lola isaan jidduu jiru ta'u danda'a. Akkasumas, jechi ragaa gareewwan walfalmaniin kennamu dantaa dhuunfaa irratti hundaa'uu waan danda'uuf, ragaa dabalataatiin deggaruun barbaachisaa ta'a.

XI) Jecha Ragaa Daa'immanii fi Namoota Umriin Dullooman Madaaluu

Daa'imman gaaffii dhiyaateef hubachuudhaan deebii kennuu hanga danda'anitti ragaa ta'anii dhiyaachuu irraa wanti isaan dhorku hin jiru. Haa ta'uutti carraan daa'imman haala salphaa ta'een dhiibbaa namoota biroo jalatti kufuu fi gowwoomfamuudhaan dhugaa isaan beekan osoo hin taanee waan biraan raguu waan danda'aniif, jechi isaanii of eegannoon madaalamuu qaba. Haaluma kanaan, jechi daa'immanii yommuu madaalamu, umrii isaanii fi sadarkaa barnoota isaanii yaada keessa galchuu, jecha ragummaa isaan kennan ragoota kan biroo waliin xiinxaaluu, dheerina yeroo gochichi itti raawwatamee fi daa'imichi ragaa itti bahe yaada keessa galuu qabu. Haaluma walfakkaatuun, namoonni umuriin isaanii deeme ykn totooraa'an dandeettiin waa yaadachuu isaanii dadhabaa dha. Kanaaf, jechi ragummaa isaan kennan gama hundaan dhugaa fi guutuu kan ta'u ragaa biraatiin deeggaramuutu irra jiraata.

---

⁸⁸ SDFHH,kwt.261(2) fi SDFY,Kwt.24

Boqonnaa Sadeet

8. Madaallii Ragaa Sanadaa fi Ogeessaa

Seensa

Madaaliin ragaa sanadaa fi ragaa ogeessaa tooftaa fi adeemsa ragaan namaa itti madaalamu irraa garaagarummaa ni qabu. Madaaliin ragaa sanadaa fi ogeessaa falmii guutuutti osoo hin seenamiin dura walfalmitoonni himanna fi deebii isaanii gaafa dhiyeessan sakatta'aa rogummaa fi fudhatamummaa ragoolee irratti taasifamuun eegala. Ragaan sanadaa tokko bu'uuraan falmichaaf rogummaa yookiin fudhatamummaa yoo hin qabaane m/murtii galmeekessaa haquu kan danda'uu fi galmeekessa yoo jiraates ijoo ragaan sun ni hubachiisa jedhame itti dhiyaate sana hubachiisuu waan hin dandeenyeef dhuma murtii irratti ragaa rogummaa fi fudhatamummaa hin qabneedha jedhame kufaa waan taasifamuuf akka hin dhiyaaneetti lakka'ama waan ta'eef hin madaalamu .Akkasumas ragaan ogeessa (ogummaa) kan dhiyaatu ijoon falmii yookiin firiin dubbii falmiin irratti gaggeeffamaa jiru ragaa namaa yookiin sanadaatiin hubachifamuun kan hin dandeenye fi ogeessa beekumsa addaa qabuun hubachifamuun kan irra jiraatu yoo ta'e qofa waan ta'eef tooftaan ragaa ogeessaa(ogummaa) itti madaalamus adda akka ta'uu taasiseera. Boqonnaa dhuma kana keessattis tooftaa ragaan sanadaa fi ogeessaa ittiin madaalaman kan ilaaluu ta'a.

Dhuma leenjii kanaa irratti leejitoonni;

- Gosoota ragaalee sanadaa adda baasuu fi madaallii ragaa keessatti dandeettii hubachiisuu isaan qaban beekuun hojii irra ni oolchuu
- Safartuulee madaallii ragaa ogummaa irratti beekumsaa fi dandeettii isaanii gabbifachuun hojii irra ni oolchu.

8.1.Madaallii Ragaa Sanadaa

Seera ragaa bu'uura godhachuun sanadni bakka gurguddaa lamatti qoodamuu danda'a. sanadoota sadarkaa tokkooffaa fi sanadoota sadarkaa lammaffaa jedhamu.Sanadootni sadarkaa tokkoffaa irratti eeraman, sanadoota ulaagaalee seerri teechisu guuttachuun waltaatota/waliigaltootaa fi raga-baatotaan mallatteeffaman waan ta'aniif, sanadoota ijoo falmii mirkaneessuuf gahumsa olaanaa qaban jedhamanii fudhatamani dha. Sanadootni qaama mootummaan maddisiifaman, sanadootni qaama aangoo qabu biratti mirkanaa'an akkasumas sanadootni namoota dhuunfaatiin maddisiifamuun wal-taatotaa fi raga-baatotaan mallatteeffaman sanadoota akka ragaatti fudhatamuu danda'anii fi sanadoota sadarkaa tokkoffaatti jedhamanii fudhatamu. Sanadootni sadarkaa lammaffaa kan jedhaman sanadoota

waliigaltoota garee lamaaniin hin mallatteeffamane, gabaasa, xalayoota, gal mee herrega dhuunfaa, waraabbii/photocopy, fi kkf yoo ta'an ragaa sanadaa amantaan guutuun irratti gatamu ta'anii kan fudhataman waan hin taaneef, haala addaa qofa keessatti akka ragaatti fudhatamuun bu'uura murtii ta'uu danda'u.

8.1.1. Dandeettii Hubachiisuu Sanadoota Sadarkaa Tokkooffaa

Armaan olitti akka ilaalle sanadoota sadarkaa tokkoffaa ibsaman qaama kamiinuu akka ragaatti fudhatamuun danda'an, sanadoota mirkanan'aanii, fi waliigaltootaa fi raga-baatotaan mallatteeffamii dha. Sanadootni akaakuu akkasii sanadoota yeroo kamiinuu akka ragaatti fudhatamummaa qaban yoo ta'an, qaama murtii kenuu biratti yeroo dhiyaatan ragaa sanadaa jedhamanii beekamu. Ragaa barreeffamaa jedhamanii seera waliigaltee keessatti kan caqasaman akkasumas seera hariiroo hawaasaa kwt 2005-2015tti tarreeffamanii kan jiran ragaa barreeffamaa sadarkaa tokkoffaa dha. Fudhatamummaa fi haala madaallii ragaa sanadaa sadarkaa tokkoffaa kana akka armaan gadiitti bal'ifnee ilaaluu yaalla.

8.1.1.1.Amanamummaa Ragaa Sanadaa Sadarkaa Tokkooffaa

Seerri biyya keenyaa ragaan sanadaa ragaa amanamummaan olaanaa irratti gatamuun danda'u akka ta'etti kan fudhatu ta'uutti dabalee aguuggii bal'aa kenuuifiin xiyyeffannoo gahaa akka argatu taasiseera jechuun ni danda'a.⁸⁹ Aguuggiin bal'aa SHH keessatti kennamuufiitti dabalatee labsiin akka mirkaneessaa fi galmeessa sanadootaa tumamanii hojiirra ooluun isaanii akaakuu ragaa kanaatiif xiyyeffannoonaan bal'aan kan kennname ta'uu akeeku.

Seerri hariiroo hawaasaa kwt 2005 akka tumutti ragaan barreeffamaa qabiyyee ofirratti qabatee jiruu fi guyyaa irratti barreeffamee jiru ilaachisee namoota sanadicha irratti mallatteessan gidduutti ragaa amantaan guutuu irratti gatamu ta'ee akka fudhatamu ibsa. Hima biraatiin, qabiyyee waliigalaa sanada tokkoo irratti namootni waliigalanii fi sanadicha irratti mallatteessuu isaanii amanan, qabiyyee sanadichaa ilaachisee garuu kan wal-dhaban yoo ta'e, ragaa nama, ragaa naannoo yookaan tilmaama sammuun mirkaneessuun hin danda'amu. Gama kanaan, carraa namni sanadicha yookaan qabiyyee isaa haalaa jiru qabu tokko qofa: namni sanadni dhiyaatee fi qabiyyeen isaa sirriidha jedhu sirrii ta'uu isaa kakatee akka mirkaneessu gochuu dha.⁹⁰ Kana jechuun qabiyyee sanada bitaa-mirgi irratti mallatteessuu isaanii amanuun qabiyyee isaa irratti garuu waldhaban mirkaneessuuf ragaan nama, namoota raga-baatota ta'anii sanadicha irratti mallatteessan dabalatee, dhiyaachuu

⁸⁹ Fakkeenyaaaf, s/h/h kwt 2898, 1720 fi 1725 ilaaluun ni danda'ama.

⁹⁰ s/h/h kwt 2006(1)

akka hin dandeenye hikkoon seerichaa ni ibsa.⁹¹ Haa ta'u malee, ergaa tumaa seera kanaa sirriitti hubachuu dhabuutiin yookaan sababa biraatiin ta'uu malaa, manneen murtii keenya faallaa tumaa seera kanaatiin murtii yoo kennan mul'atu. Akka fakkeenyaaatti, dhimma armaan gadii kana haa ilaallu.

Dhimma 7ffaa

Dhimma MMA Ada'aa Lakk.G.59310 ta'een ilaale irratti himatamtootni qarshii 20,000 gaafa 23/09/2007 narraa liqeefatanii waan naaf hin deebifneef, maallaqa liqeefatan, adabbii irratti waliigalan (qarshii 5000) fi dhala isaa % 9 wajjiin akka naaf kaffalan jechuun himataan himateera. Akka ragaatti waliigaltee barreeffamaa fi raga-baatota waliigaltee sana irratti mallatteessan dhiyeesseera. Himatamtootni akka deebii kennanitti, himataan qarshii 10,000 qofa nuuf liqeesssee jira; nuyi qotee bultoota barreessuu fi dubbisuu hin beekne waan taaneef maallaqa liqeeffanne dachaan akka kaffallu nu gaafachuun isaa seeraa ala; qabiyyeen ragaa barreeffamaa dhiyaate sun sobaa jechuun falmaniiru. Manni murtii ijoo falmii 'Qarshiin liqeeffame meeqa?' jedhu qabachuun ragaa namaa dhiyeessisee dhagaheera. Raga-baatotni ragaa barreeffamaa sana irratti mallatteessan dhiyaatanii jecha ragummaa isaanii akka kennanitti himatamtootni qarshii 20,000 liqeeffachuu, sanada waliigaltee sana irratti mallatteessuu fi barreeffamichis isaaniif dubbifamuu ragaa bahaniiru. Raga-baatotni faccisaamoo himatamtootni qarshii 10,000 qofa himataa irraa fudhachuu akka beekan ibsanii jiru. Haaluma kanaan, manni murtii qarshii 20,000 liqeeffachuu himatamtoota ragaa barreeffamaa fi namoota sanadicha irratti raga-baatota ta'aniin mirkanaa'ee waan jiruuf, himatamtootni maallaqa liqeefatanii fi adabbii ibsame qarshii 5000 walumatti qarshii 25,000 akka kaffalan murteesseera.

Manni murtii waliigaltee liqaa qarshii 500 ol ragaa barreeffamaan hundaa'uu fi mirkanaa'uu qabu akkasumas barreeffamni akka ragaatti osoo dhiyaatee jiruu, qabiyyee sanadichaa fi mallattoo sanadicha irra jiru qulqulleessuuf ragaa namaa dhagahee jira.

Gaaffii Marii

- Manni murtiichaa ragaa namaa dhaghuu qaba turee? Maaliif?

Qabiyyee fi guyyaan sanada tokkoo irratti ibsame, namoota sanadicha irratti mallatteessan gidduutti, ragaa amantaa guutuun irratti gatamu ta'ee fudhatamuu kan danda'u ta'uu SHH kwt.2005 jalatti tumameera. Garuu raawwiin kwt.2005 sanada waliigaltee bu'uura foormii

⁹¹ ታላሁን ተሻመ፡ የኢትዮጵያ የወልደ ሆኖ መሰረተ ሁሳዎች፡ ስነተኛ እትም፡ 7387

seerri ajajuun qopheeffameef malee waliigaltee seerri barreeffamaan ta'uu qaba hin jenneef raawwii kan qabu akka hin taane SHH kwt 1678(c), 1719(2) fi 1722-1727 ni ibsu; Dhaddachi Ijibbaata Federaalaas falmii Shifarrraa Dajanee faa fi Tsehaay Tesfaayee gidduu ture irratt⁹² sanadni ragaa amantaa guutuun irratti gatamu ta'ee fudhatama argachuu qabu, waliigaltee barreeffamaa bu'uura seerri dhimma waliigalteen irratti raawwatamaa jiru bitu ajajuun kan qophaa'e ta'uu akka qabu akeekeera. Hima biraatiin, sanadni akka ragaatti dhiyaate tokko ulaagaalee seerri dhimmi ilaalu ajajuun qophaa'ee kan dhiyaate yoo hin taane, ragaa ijoo falmicha qulqulleessuuf qofaa isaa gahumsa qabaachuu hin danda'u jechuu dha; ragaa akaakuu biroo irraa adda bahee kan ilaalamu waan hin taaneef ragaan namaa ykn ragaan naannoo dhimmicha qulqulleessuuf gahumsa hin qaban jechuun hin danda'amu. Murtiin armaan gadii ibsa kennname kana caalaatti akka hubatamu ni taasisa.

Dhimma 8ffaa

Dhimma MMWF/Dh/Iji/Jildii 14ffaa lakk.G.78398 ta'een ilaalee murteesedha. Bitaaf mirgi mana jirenyaa walirraa bituu fi waliigalteen sun barreeffamaan kan hundaa'e ta'uu walamanuun hanga maallaqa bitaa-gurgurtaan sun ittiin raawwatamee fi maallaqa wal-harkaa fudhatan irratti garuu wal-haalaniiru. Manni murtii jalaa waliigalteen barreeffamaa namoota waliigalticha mallatteessan gidduutti ragaa amantaa guutuun irratti gatamu ta'ee kan fudhatamu waan ta'eef, ijoowwan bitaa-mirgi wal-haalan ragaa biraatiin mirkaneessuun waan hin danda'amneef bu'uura ibsa ragaa sanadaa dhiyaate sanaan waliigalticha akka raawwatame murteesseera. Manni murtii waliigala federaalaa dhaddachi ijibbaata garuu waliigalteen barreeffamaa dhiyaate sun bu'uura s/h/h kwt 1678(3), 19(2) fi 1723(1) qophaa'ee qaama aangoo qabu biratti kan mirkanaa'e waan hin taaneef, ragaa sanadaa amantaan guutuu irratti gatamu akka hin taanee fi ijoo waliigaltootni irratti wal-haalan ragaa akaakuu biraatiin akka hin mirkanoofne kan dhorku akka hin taane murtii kennee jira.⁹³

Murtiin olitti dhiyaate akka agarsiisutti ragaan barruu tokko ragaa sanadaa seerri dhimmi adda bahee tokko ragaa sanadaan malee ragaa birootiin hin mirkanaa'u jedhu mirkaneessuu kan danda'u barruun sun bu'uura tumaa seera hariiroo hawaasaa kwt 1678-1723 jiruun kan qophaa'e yoo ta'e qofa ta'uu agarsiisa. Hima biraan, murtiin olii kun waa'ee qaama dhimmi

---

⁹² Shiferrawu Danye fi Tsehay Tesfaye vs. Siisaayi Abbabuu, Mana Murtii Waliigala Federaalaa Dhaaddacha Ijibbaataa, galmeek lak 78398 (Jildii 14ffaa)

⁹³ Manni murtii waliigala federaalaa dhaddachi ijibbaataa murtiilee, **Jildii 4ffaa Lkka.G. 21448, Jildii 12ffaa Lakk.G. 56794, Jildii 13ffaa lakk.G. 36887, Jildii 17ffaa L.G. 21448 fi Jildii 22ffaa Lakk.G. 135197** ta'e irratti kennee jiruun waliigalteen bitaa fi gurgurtaa qabeenya dhaabbataa akkaataa itti raawwatamuu qabuu fi hubachifamuu qabu irratti ijannoow walfakkaataa hin taanee qabachaa turuu isaa ilaaluun ni danda'ama.

ilaaluun mirkanaa'uu ragaa sanadaa kan ibsu osoo hin taane ragaan tokko ragaa sanadaa jedhamuuf haala kamiin kan qophaa'e ta'uu akka qabu ibsa kan kennuu dha.

Mata-duree kana jalatti dhimmi xiyyeffannoo barbaadu tokko ragaan namaa fi sanadaa walfaana ijoo falmii qabame mirkaneessuuf yoo dhiyaatan, akaakuu ragaalee lamaan sana attamitti madaalamuu qabu kan jedhuu dha. Gabaabaatti, ragaan sanadaa dhiyaate ijoo falmii mirkaneessuu kan hin dandeenye taanaan, gara ragaa namaatti darbuun osoo hin barbaachisin, murtii kennuun ni danda'ama moo hin danda'amu kan jedhuu dha. Yeroo tokko tokko ragaan sanadaa ragaa namaa caalaa amanamummaa waan qabuuf⁹⁴, ragaan sanadaa akka ragaatti dhiyaate kufaa taanaan gara ragaa namaa madaaluutti darbuun barbaachisaa miti yaadni jedhu ni calaqqisa. Seerotni deemsa falmii keenyaa akka ibsanitti garuu manni murtii ragaalee dhiyaatan hunda madaaluun murtii kennuun akka qabu ni akeeku⁹⁵. Kanaafuu, ragaan sanadaa jecha ragaa namaa caalaa fudhatama qabaata ejjennoo waliigalaa jedhu irraa ka'uun ragaan sanadaa dhiyaate madaallii ragaa keessatti kufaa yoo ta'e, manni murtii ragaalee namaa dhiyaatan dhaga'uun jecha ragummaa isaanii madaalee murtii kennuun kan qabu ta'uu, dabalataan Dhaaddachi Ijibba Federaalaas murteessee jira.⁹⁶

A. Sanada Mirkanaa'ee Galmaa'e

Labsii mirkaneessaa fi galmeessa sanadootaa federaalaa, lakk.922/2008, kwt 10-16 jalatti tumamee akka jirutti qaamoleen hojii sanada mirkaneessuu fi galmeessuu hojjechuuf aangeffaman qabiyyeen sanada dhiyaate tokko seeraa wajjin kan wal-simu ta'uu, dhimmi irratti waliigalan dhorkiirraa bilisa ta'uu, hayyama guutuu waliigaltootaatiin kan hundaa'aa jiru ta'uu, fi ulaagaa barbaachisan hunda kan guuttate ta'uu mirkaneessuun waliigalticha irratti bitaa fi mirgi irratti erga mallatteessanii booda, waliigaltichi kan hundaa'e ta'uu fi kan mirkanaa'e ta'uu galmeessuun haftee isaa ammoo waajjira isaanii keessatti ol-kaa'u. Faayidaa fi amanamummaa qabiyyee sanada mirkanaa'ee ilaachisee murtiin armaan gadii tumaa labsii kanaa dabalataan diddiriirsee ibsee waan jiruuf, gabaabsinee haa ilaallu.

Dhimma 9ffaa

Manni Murtii Waliigalaa Federaalaa Dhaddachi Ijibbaata falmii Heden Kaasayii fi Asteer Demis gidduu ture irratti⁹⁷, waliigalteen sababoota garagaraatiif qaama aangoo qabu biratti

⁹⁴ Fakkeenyaaaf, s/h/h kwt 2898 ilaali

⁹⁵ Fakkeenyaaaf, s/d/f/h kwt 140, 137 fi 249, 266,

⁹⁶ Mana Murtii Waliigalaa Federaalaa Dhaddacha Ijibbaataa, galmee lak 42706

⁹⁷ Mana Murtii Waliigalaa Federaalaa Dhaddacha Ijibbaataa, Jildii 9ffaa Lakk.G. 98583

mirkanaa'ee akka galmaa'u ta'a: eenyummaa, dandeettii fi mirga waliigalootaa akkasumas bilisaan hayyama isaanii kennuu mirkaneessuu qofa osoo hin taane guyyaa waliigaltichi irratti waliigalames adda baasee kan agarsiisuu dha. Guyyaa waliigalteen tokko itti raawwate ilaachisee bitaa-mirgi kan waliigaluu dhaban taanaan, guyyaan sanada mirkanaa'e irra jiru guyyaa waliigaltichi raawwatame ta'ee fudhatama jechuun murteesseera.

Namootni hojii sanada mirkaneessuu fi galmeessuu hojjetan hojicha qulqullinaa fi itti gaafatamummaa guddaan raawwachuuf dirqama seeraa fi lammummaa waan qabaniif, hojii sanada mirkaneessuu fi galmeessuu fudhatamummaa seeraa qaama kamiinuu durattt akka qabaatu taasifameera.⁹⁸ Sanadni mirkanaa'ee galmaa'e tokko ragaa amanamummaa guutuun irratti gatamuu fi qaama kamiinuu murtiin irratti hundaa'ee kennamu akka ta'e Labsiin Mirkaneessaa fi Galmeessa Sanadootaa ni tuma;⁹⁹ Dabalataanis, s/h/h kwt 2010 fi 2011 waliigalteen barreffamaa qaama aangoo qabuun mirkanaa'ee galmaa'e sanada qaama kamiyyuu durattt fudhatama qabuu fi irratti hundaa'uun murtii kennuun danda'amu akka ta'e ifatti tumee jira. Qabatamattis, gita amanamummaa sanadni mirkanaa'ee galmaa'e qabu murtiin itti aanee dhiyaate yaada dabalataa ni kenna.

Murtii Dhaaddachi Ijibbaataa Federaalaa kenne tokko irratti sanadni qaama aangoo qabu biratti mirkanaa'uun akka ragaatti dhiyaate simatamee xiyyeffannoo (ulfina) ragaa argachuun murtii kennamuuf galtee ta'uu akka qabu ibsee jira. Itti dabaluunis, sanadootni mirkanaa'anii galmaa'an hanga qaama dhimmi ilaaluun fudhatama hin qabu jedhamee murtiin irratti hin dabarretti ragaa amantaan irratti gatamu ta'ee kan fudhatamu ta'uu murteesseera.¹⁰⁰

Sanadni mirkanaa'ee galmaa'e tokko ragaa sanadaa qabiyyeen isaa amanamuma yoo ta'elée gaaffiin amanamummaa qabaachuu dhabuu irratti kan ka'u miti jechuu miti. Amanamummaa sanada mirkanaa'ee galmaa'e irratti gaaffiin/mormiin kallattii kamiin dhiyaachuu akka qabu seerri kallattii qabsiisee jira. Amanamummaa sanada mirkanaa'ee galmaa'e irratti gaaffii dhiyaatu simatee manni murtii sanadichi akka mirkanaa'etti akka turu yookaan akka haqamu murtii kennuu danda'a. Gaaffiin kun haala lamaan mana murtiitti dhiyaachuu mala:

⁹⁸ Labsii mirkaneessaa fi galmeessa sanadootaa federaalaa, lak 922/2008, kwt 31,

⁹⁹ SHH 2010(2); Labsii Mirkaneessaa fi Galmeessa Sanadootaa Federaalaa, lak 922/2008, kwt 23; hata'u malee, sanadni mirkanaa'ee galmaa'e tokko seeraa ala mirkanaa'e jedhamee qaama sanadicha mirkaneesseen dorkamee jiru hanga dhorkichi hin kaanetti akka sanadichi hin mirkanoofnetti fudhtamuun fudhatamummaan sanadichaa amantaan guutuun kan irratti hin gatamne ta'a jechuu dha

¹⁰⁰ Mana Murtii Waliigala Federaalaa Dhaaddacha Ijibbaataa, Jildii 15ffaa Lakk.G. 89640

1. Sanadni mirkanaa'e tokko seeraa ala mirkanaa'e jechuun akka haqamuutti kallattiin himanna hundeessuu
2. Adeemsa falmii keessatti sanadni mirkanaa'ee akka ragaatti dhiyaate tokko amanamummaa hin qabu jechuun sanadichi akka ragaatti akka hin dhiyaane jedhe murtii akka irratti kennutti mana murtii hayyama gaafachuu

Bu'uura gaaffii isa jalqabaatiin, sanadni mirkanaa'ee galmaa'e tokko amanamummaa hin qabu akkasumas haqamu qaba jechuun kallattiin himanna mana murtiitti hundeessuu ni danda'ama. Himannaakkasii kanaaf wantootni ka'umsa ta'uu danda'an hedduu dha. Isaanis, sanadni tokko ogeessota sanada akka hin mirkaneessine dhorkamaniin kan mirkanaa'e ta'uu, sanadichi foormaalitii fi ijoowwan ijoo adeemsa mirkaneessa sanadaa keessatti hammatamuu qaban osoo hin hammatiin kan mirkanaa'e ta'uu yookaan ragaalee seeraa-ala ta'an dhiyeessuu sanadichi kan mirkanaa'e yoo ta'e namni qabiyyee sanada mirkanaa'ee yookaan abbaan qabeenyaa sanadni sun ilaallatuu fi qaamni sanada sana mirkaneesse himata mana murtiitti dhiyeessuu sanadni jedhame seera ala kan mirkanaa'e waan ta'eef akka haqamu gaafachuu danda'u.¹⁰¹ Manni murtii akka barbaachisummaa isaatti seeraa fi ragaa rogummaa qaban madaaluun sanada mirkanaa'ee ture tokko haquu yookaan haquu dhiisuu irratti murtii kenna.

Bu'uura yaada lammaffaatti, ijoo falmii biroo irratti falmiin osoo gaggeeffamaa jiruu qaamolee falmii gaggeessan keessaa tokko sanadni mirkanaa'ee akka ragaatti dhiyaachaa jiru fudhatamummaa hin qabu akkasumas ragaa hanqina qabuudha jechuun amanamummaan ragaa dhiyaatee ijoo falmii kan biroo akka ta'u gaafachuu dha. Gaaffiin kun kan dhiyaatu yoo manni murtii haala addaan gaafficha kan simate yoo ta'e qofa. Hima biraan, falmitootni amanamummaan ragaa mirkanaa'ee akka ragaatti dhiyaate tokko ijoo falmii ta'ee irratti wal-haafalminu jechuun sababa gaafatan qofaaf manni murtii gaafficha kan simatu osoo hin taane, amanamummaa dhabuu sanada mirkanaa'e sanaa gaaffii keessa sababootni galchan jiraachuu isaanitti kan amanu yoo ta'ee qofa dha.¹⁰² Amanamummaa sanada gaaffii keessa jiruu akka fashaleessuuf qaamni hayyama argate, bu'uura ajaja manni murtii kennuun, ragaa sanadaa birootiin, ragaa namaatiin, yookaan ragaa biroo dhiyeessuu sanadicha ragaa amanamaa akka hin taane mirkaneessuu danda'a.¹⁰³ Hima biraan, amanamummaan ragaa

---

¹⁰¹ Labsii Mirkaneessaa fi Galmeessa Sanadootaa Federaalaa, lak 922/2008, kwt 28

¹⁰² ታላሁን ተሻመ፣ 78 391-392

¹⁰³ ታላሁን ተሻመ ; 78 392

sanadaa mirkanaa'ee galmaa'e tokko akka sanada hin mirkanoofnetti ragaa wal-falmitootni filatan kamiinuu fashalaa'uu akka hin qabne ogeessotni seeraa ni ibsu.¹⁰⁴

Sanadni mirkanaa'ee galmaa'e bu'uura seeraatiin yeroo fudhatamummaa itti dhabu jira. Fakkeenyaaaf, waliigalteen bakka bu'iinsa, waliigaltee qaama aangoo sanada mirkaneessuu qabuun mirkanaa'ee galmaa'e waan ta'eef, bu'uura s/h/h kwt 2231 fi 2232tiin du'a, bakka-jirteen dhabamuu, dandeettii dhabuu fi kasaaruu bakka bu'aa yookaan bakka buusaatiin waliigaltichi hafaa ta'uu danda'a. Haala addaatiin bitaa-mirgi kan walii hin gallee taanaan, haalota caqasaman keessaa tokko bakka bu'aa yookaan bakka buusaa irratti raawwannaan waliigaltichi fudhatama kan dhabu ta'a jechuu dha. Waliigaltee bakka bu'iinsaa bu'uura armaan oliitiin diigame (hafaa ta'e) bu'uureffachuun waliigalteen raawwatame kamiyyuu waliigaltee cimee dhaabbatu hin ta'u jechuu dha. Waliigaltee bakka bu'iinsaa hafaa ta'e irratti hundaa'ee waliigalteen taasifame, waliigaltee qaama mootummaa aangoo sanada mirkaneessuu qabu biratti kan mirkanaa'ee galmaa'e yoo ta'ellee, waliigaltee hanqina qabu waan ta'eef mana murtiin kan diigamu ta'a.¹⁰⁵

Sanadni mirkanaa'ee galmaa'e jedhamu sanada qaama aangoo sanada mirkaneessuu galmeessu biratti mirkanaa'e qofa osoo hin taane, sanadni qaama mootummaa rogummaa qabuun maddisiifamee fi pirotokoolii barbaachisu hunda hammatee jiru akka sanada mirkanaa'eetti fudhatamuun sanada amanamummaan guddaa irra kaa'amu ta'ee fudhatama.¹⁰⁶ Ragootni qaamolee mootummaatiin maddanii fi qaama mootummaan mirkanaa'anii galma'an, hanga qaama rogummaa qabuun hin haqamnetti ragaa of-danda'ee dhaabbatuu fi amanamummaa olaanaa qabaatu waan ta'eef, qabiyyee isaa sanadni mirkanaa'e qabu tokko qulqulleessuuf ragaa namaa dhagahuun barbaachisaa miti jechuu dha. Dhimma kana irratti murtii xiinxalli bal'aan mana murtiin irratti kennname gabaabinaan akka armaan gadiitti haa ilaallu:

Dhimma 10ffffa

Falmii mana murtii tokko irratti abbaan manaa fi haati warraa mana isaanii qabsiisanii maallaqa liqeeffatan; waliigalteen liqaa sun barreeffamaan hundaa'ee qaama aangoo qabu biratti mirkanaa'eera.¹⁰⁷ Waliigaltee sana bu'uura godhachuun himanni yoo dhiyaatu haati warraa sanadni akka ragaatti dhiyaate sana hin mallatteessine jechuun sanadichaa fi qabiyyee

¹⁰⁴ ቅለሁን ተሻጠ 78 392

¹⁰⁵ Mana Murtii Waliigalaa Federaalaa Dhaddacha Ijibbaataa, galmee lak 98583 (Jildii 19ffaa)

¹⁰⁶ Fakkeenyaaaf, s/h/h kwt 2010 fi 2015;

¹⁰⁷ የፌትሃዊነት መዝገብ 923/67 : ከፌተኛ ዘርፍ ቤት ወሰኑ፣ ከኢትዮጵያ የወልደዎች ማስረጃ ሁሉምት፣ ቅለሁን ተሻጠ፣ አዲስ አበባ የፖስታል፣ መግዛፍ፣ ማቅረብ፣ 1999፣ 78 389 የተመለደ::

isaa haalte; mallattoon sanadicha irra jiru ogeessa takiniikaatiin haa qulqulla'u jechuunis gaafatteetti. Manni murtii sanadichi qaama aangoo mirkaneessuu qabu biratti mirkanaa'uu adda baafachuuf haftee sanadichaa dhiyeessisuun mirkanaa'uu isaa qulqulleesseera. Ogeessi maalummaa fi dhugummaa waliigaltichaa mirkaneeffachuun hojicha akka hojjetan qaamaan dhiyaatee jecha ragaa ogummaa kenneera. Itti dabaluun, ogeessi takiniikaa mallattoon sanadicha irra jiru mallattoo himatamtuu osoo hin taane fakkeeffamee kan mallattaa'edha jechuun ibseera. Manni murtii ragaa fi ibsa ogummaa sanada mirkanaa'e irratti dhiyaatan yoo xiinxalu, ibsi ogeessi kenne mallattoo sadaffaan sanadicha irratti mallatteeffamee mallattoo beekama himatamtuu yookaan mallattoo isheen yeroo baay'ee mallatteeessistuu wajjiin walhin fakkaatu jechuu isaati malee isheen fakkeessitee hin mallatteeessine jechuu miti. Sanadicha irratti mallattoo himatamtuu fakkeessee kan mallatteesse himatamtuu yookaan nama bira ta'uullee adda hin baafne waan ta'eef shakkisiisa dha jedheera. *Haa ta'u malee, shakkiawan akkasii ogeessota ogummaa dhugummaa mallattoo qulqulleessuu qaban kanneeniin mirkanaa'eera jechuun murteesseera.*

Sanadni mirkanaa'ee galmaa'e jedhamuun akka ragaatti dhiyaatu tokko irratti mormiin sanada mirkanaa'ee galmaa'e miti, ragaa sobaati kan jedhamu taanaan, manni murtii ejjennoo akka furmaataatti fudhachuu qabu keessaa tokko sanadni jedhamu dhuguma mirkanaa'ee galmaa'uu isaa qulqulleeffachuuf haftee sanadichaa waajjira galmeesse gaafachuu dha. Qaama mirkaneesse irraa haftee sanadichaa gaafatee fudhachuu, namni dhimma waliigalteen irratti raawwate irraa dantaa qabu kaffaltii barbaachisaa kaffaluun garagalcha isaa fudhachuu akka danda'u labsiin galmeessaa fi mirkaneessa sanadootaa lak 922/2008 kwt 18(2) irratti tumee jira. Hima biraatiin, sanada galmaa'e tokko waajjiricha jiraachuu isaa mirkaneessuuf gaaffii abbootii dhimmaatiin yookaan ajaja mana murtiitiin qulqulleessuun kan danda'amu yoo ta'u, waajjirichi garagalacha sanadichaa yookaan ibsa sanadichi jiraachuu isaa ibsu kennuu danda'a jechuu dha. Haa ta'u malee, hafteen sanadichaa waajjira galmeesse keessa barbaadamee dhabamuun ergaa maalii dabarsa? Sanadni jedhamu mirkanaa'ee hin galmoofne jechuu dhaa? Gaaffilee kanneen siritti qalbeeffachuuf dhimma armaan gadii xiyyeffannoona haa ilaallu.

Dhimma 11ffaa

Falmii Huseen Muhammad N-4 fi Faaxumaa Huseen N-3 gidduutti¹⁰⁸ Mana Murtii Godina Jimmaatti gaggeeffamee irratti himatamtuu 1ffaan qabeenya mana abbaa gamoo darbii tokkoo

---

¹⁰⁸ Huseen Muhammad n-4 vs. Faaxumaa Huseen n-3, Mana Murtii Godina Jimmaa, Lakk.G. 40072

himattootni abbaa isaaniirraa dhaalan argatan gara maqaa himattootaatti akka naannessanii fi akka bulchanitti aangoo bakka bu'ummaa gaafa 20/2/2000 Waajjira mirkaneessaa fi galmeessa sanadoota Federaalaatti kennameera. Himatamtuun mana maqaa himattootaatti naanna'ee aangoo bakka bu'ummaa sana irratti hundaa'uun nama biraatti Waajjira Haqaa Godina Jimmaatti kun gaafa 15/3/2009 bakka bu'ummaa kenuun manichi nama biraatti gurgurame. Waliigaltichis mirkanaa'uun maqaan abbaa qabeenyummaas gara bitataatti naanna'eera. Himattootni, himatamtuu (bakka buutuu/buustuu) fi nama mana sana bite walitti qabanii himatan. Himatamtuun manicha akka eegduuf itti kennamee osoo jiruu bakka bu'ummaa dhugummaa hin qabne irratti hundaa'uun kan gurgurte waan ta'eef waliigalteen bittaa-gurgurtaa manichaa akka diigamu gaafataniiru.

Himatamtootni deebii kennaniin himatamtuun bakka bu'ummaa kennameef irratti hundaa'uun kan gurgurte ta'uu fi bitataan ammoo aangoo bakka bu'ummaa qaama aangoo qabuun mirkanaa'e irratti hundaa'uun kan bitate yoo ta'u qaamni aangoo qabus waliigalticha mirkaneessuun gara maqaa isaatti manichi naanna'eefii akka jiru ibsaniiru. *Manni murtii amanamummaa sanada bakka bu'ummaa sana mirkaneessuuf, sanadichi dhuguma waajjira mirkaneessee jira jedhame irraa kan bahe ta'u qulqulleessuuf xalayaan gaafatee; waajjirichi hafteen sanada mirkanaa'ee mana gal mee keessaa barbaannee argamuu hin dandeenyjechuun xalayaan deebii kenneera.* Haaluma kanaan, manni murtii xiinxala taasise irratti *waajjirri mirkaneessa jedhame haftee sanadichaa of-biraa barbaadeen dhabe jechuun isaa ragaan dhiyaate ragaa sobaa ta'uu agarsiisa jechuudha;* kanaafuu, manichi nama mirga (aangoo) seerri gaafatu qabuun kan gurgurame miti jedhee murteesseera. Namni mirga qabeenyicha dabarsuu hin qabne irraa manicha waan bitameef namni manicha bite abbaa qabeenya manichaa ta'uu waan hin dandeenyef bu'uura s/h/h kwt 2284(2), 1195 fi 1196tiin waliigalteen bittaa-gurgurtaa manichaa diigamee himattootaaf akka deebi'u murteesseera.

Dhimmi xiyyeffannoo barbaadu kan biraa ragaa sobaa irratti hundaa'uun sanada mirkanaa'e tokko sababeeffatee waliigalteewan hundeeffaman fudhatamummaa seeraa qabaachuu yookaan dhabuu isaanii adda baasuu dha. Keessumaa aangoo bakka bu'ummaa ragaa sobaa irratti hundaa'ee kennamu bu'uura godhachuun osoo hin beekin waliigalteewan garagaraa osoo raawwatamanii mul'atu. Ijoo kana irratti falmii olitti Huseen Maammad faa fi Faaxumaa Huseen gidduutti gaggeeffame fi murtii gaditti dhiyaate haa ilaallu.

Dhimma 12ffaa

Falmii Zabiibaa Musaa fi Amaan Bariisoo¹⁰⁹ gidduu ture irratti lafa bulchiinsi magaalaa maqaa himattuun galmeessee kenneefii jiru irratti osoo himattuun biyya alaa jirtuu waraqaa eenyumma sobaa irratti hundaa'uun laftichi kan himatamtuu akka ta'etti fakkeessuun bakka bu'ummaan addaa nama Obbo Fu'adi Jamaal jedhamuuf kennname; bakka bu'aan waliigaltee waajjira haqaatiin mirkanaa'etti fayyadamuun himatamaa ammaatti gurgure. Yeroo himattuun biyya alaatii galtu lafa ishee irratti manni ijaramee jira; himatamaan lafa ishee akka gadi dhiisuuf himanna yoo dhiyeessitu Manni Murtii Aanaa Adaamaa fi Olaanaa Godina Adda Adaamaa himatamaan waliigaltee bakka bu'ummaa qaamni seeraa mirkaneesse irratti hundaa'uun kan bitate waan ta'eef mirga isaa dhabuu hin qabu jechuun himata ishee kuffisaniiru. Bifuma wal-fakkaatuun, himanna Abbaa Alangaa fi Misbaawu Sheekoo n-5 gidduu ture irratti lafa qabiyyee aadde Urgoo Abdoo aaddee Sa'adaa Musxafaa waraqaa eenyummaa sobaatiin ani Urgoo Abdooti jettee lafa qabiyyee aadde Urgoo Abdoo irratti bakka bu'ummaa addaa Obbo Fufaa Dhufeeraatii latte, Obbo Fufaa Dhufeeraa ammoo ragaa bakka bu'ummaa fudhateen laficha nama biraatti gurgure. Manni murtii waliigalteen gurgurtaa sun sanada bakka bu'ummaa qaama mootummaatiin kennname waan ta'eef sababa itti diigamu hin qabu jechuun murteesseera.

Famii Huseen Maammad faa fi Faaxumaa Huseen gidduutti gaggeeffame keessatti waliigalteen gurgurtaa manaa bakka bu'ummaa Ejensii Mirkaneessa Sanadootaa Federaalaa keessaa hafteen isaa barbaadamee dhabame jedhu irratti hundaa'uun bakka bu'ummaa waajjira haqaa Godina Jimmaatti kennname bu'uureffatee raawwatame waliigaltee seera duratti fudhatama hin qabneedha jedhamee murtiin irratti darbe. Falmii Zabiibaa Musaa fi Amaan Bariisoo gidduutti gaggeeffame irratti murtiin kennname garuu akka agarsiisutti waliigalteen gurgurtaa manaa waliigaltee bakka bu'ummaa dogoggora garuu waliigaltee qaama aangoo qabu biratti mirkanaa'e waan ta'eef, fudhatamummaa kan qabu akka ta'etti murtaa'eera.

Gaaffii Marii

- a. Dhimma Huseen Maammad faa (dhimma 11ffaa) olitti ibsame irra deebi'aa ilaala. Deebii waajjirri sanada mirkaneessu kenne amanamummaa sanada bakka bu'ummaa sanaa gatii ni dhabsiisaa? Hafteen sanada mirkanaa'e tokkoo waajjira mirkaneesse keessaa barbaadamee dhabame jechuun sandaichi hin mirkanofne jechuu dha?

---

¹⁰⁹ Zabiibaa Mussaa vs. Amaan Bariisoo, Mana Murii Olaanaa Godina Adda Adaamaa, Lakk.G.25546

Sanada mirkanaa'uun isaa shakkisiisaa ta'e akkasii manni murtii adeemsa kamiin fudhatatumaa dhabsiisuu danda'a?

- b. Murtiiwan falmii Huseen Maammad faa vs. Faaxumaa Huseen (dhimma 11ffaa) akkasumas falmii Zabiibaa Musaa fi Amaan Bariisoo (dhimma 12ffaa) gidduutti gaggeeffame irratti kennaman irra deebi'aa ilaala; murtiiwan sanneen keessaa murtii isa kamtu sirriidha jettu? Maaliif?

B. Sanada Dhuunfaa (Sanada Hin Mirkanoofnee fi Hin Galmoofne)

Sanadoota akka ragaatti simatamanii fi dandeettii mirkaneessuu guddaa qabu jedhamanii fudhataman lamaan keessaa tokko *sanadoota dhuunfaa* jedhamanii waamamu. Sanadootni kanneen bu'uura ulaagaalee seerri teechniun barreeffamanii waliigaltootaa fi ragaaleen mallatteeffamanii harka waliigaltootaa qofa kan jirani dha; qaama aangoo sanadoota mirkaneessuu qabuutti dhiyaatanii kan hin mirkanoofnee fi hin galmoofne dha.

Sanada qaamni aangoo sanada mirkaneessuu fi galmeessuu hin qabne sirrummaa isaanii madaalee ragaa irratti hin baanee fi hin galmeessine jechuu dha. Waliigaltootni haala barbaadaniin dhimma irratti waligalanii fi guyyaa irratti barreessuun mallattoo isaaniin mirkaneessan akka ragaatti dhiyaachuu danda'a. Haa ta'u malee, sanadni hin mirkanoofne akka sanada mirkanaa'ee ragaa amanamummaa olaanaa qabaatu waan hin taaneef, bitaa-mirgi qabiyyee sanadichaa, mallattoo isaanii yookaan guyyaa irratti barreeffamee jiru ilaachisanii salphaatti wal-haaluu danda'u. Dhimmoota ijoo ta'an kanneen irratti bitaa-mirgi qabiyyee sanadicha irratti kan wal-haalan taanaan, manni murtii sanadicha akka ragaatti fudhatee irratti hundaa'ee murtii kennuuf tarkaanfilee armaan gadii fudhachuu danda'a.

I. Mallattoo Sanada Irra Jiru Qorachiisuu

Namni sanadni hin mirkanoofnee fi hin galmoofne akka ragaatti irratti dhiyaatu, mallattoo ykn barreeffamni harka isaatiiti jedhame *kan isaa akka hin taane ifatti kaasuun* sanadicha haaluu akka danda'u s/h/h kwt 2007(1) ni tuma. Sanadni akkasii dhaaltota namoota mallatteessan jedhamu irratti kan dhiyaate taanaan dhaaltotni himatni irratti dhiyaate, mallattoo ykn barreeffamni sanadicha irra jiru *kan dhaalchisaa isaanii akka ta'etti kan hin fudhanne ta'uu ibsuu gofti* sanadicha haaluuf gahaa akka ta'e s/h/h kwt 2007(2) irraa ni hubatama. Haalota lamaan kanneeniin sanada akka ragaatti dhiyaate irraa mallatoon ykn barreeffamni jiru haalamnaan mallattoo ykn barreeffamni sanadicha irra jiru kan eenyuu akka ta'e ogeessi qoratee akka qulqulleessu *manni murtii ajajuu danda'a*. Akka haala dhangala'iinsa tumaalee seera kanaatti, keessumaa kwt 2007 ija tumaa kwt 2005tti yoo ilaalamu, mallatoon sanada irra jiru haalamnaan manni murtii yoo barbaade akka qoratamu

ajajuu yookaan akka ragaatti fudhachuu dhabuu danda'a jechuu dha. Hima biraatiin, waliigaltee barreeffamaan hundeffamuu qabuu fi ijoo irratti wal-falman mirkaneessuuf ragaan barreeffamaa kan dhiyaate taanaan, mallattoon barreeffamicha irra jiru kan haalame yoo ta'e ijoo falmii ragaa namaatiin mirkaneessuun hin danda'amu jechuu dha.

Akka waraabbii afaan Ingiliziitti yeroo mallattoon ykn barreeffamni sanada irra jiru haalamu, mallattichi kan himatamaa ta'uu isaa adda baasuuf manni murtii qorachiisuu akka qabu ibsa. Haala dirqisisaa fakkaatuun kaa'uun tumaa seerichaa ergaa lama kan dabarsu fakkaata. Isaanis, sanada mallattoon irra jiru haalamnaan, sanada sana akka ragaatti fudhachuuf carraa manni murtii qabu qorachiisuu qofa akka ta'e ibsa. Mallatoon sun kan himatamaa ta'uu yookaan ta'uu dhabuu isaa adda baasuuf ragaan namaa kan dhiyaatu akka hin taane ibsa jechuu dha. Itti fufees, ijoon falmii himataa fi himatamaan irratti wal-dhaban, dhimma ka'umsa falmichaa ta'ee jiru barreeffamaan hundaa'uu kan qabu taanaan, ragaa namaa yookaan tilmaama sammuun kan mirkanaa'u akka hin taane kallattii kan agarsiisu akka ta'etti fudhatamuu danda'a.

Tumaaleen seera hariiroo hawaasaa ragaa sanadaa irratti tumamanii jiran akkuma jirutti seera Biyya Faransaayi irraa waraabaman jechuun ni danda'ama; dhimma sanada qorachiisuu ilaalchisee tumaan kwt 2007 akka waraabbii afaan Ingilizii seera keenyaatti kan barreeffame yoo ta'u ijoo falmii sanadni akka ragaatti irratti dhiyaachuun himatamaan qabiyyee yookaan fudhatumummaan isaa haalame manni murtii ragaa biraa simatee dhagahuuf filannoo akka hin qabnetti hiikuun hojiirra oolchaa jiru.¹¹⁰ Falmii dhiyaate osoo ragaa hin dhaga'iin murteessuu kan danda'u ta'uu yoo baate, mallattoowwan sanadicha irra jiran mallatto himatamaa ta'uusaa ogeessaan qoratamee deebiin isaa akka dhiyaatu gochuu akka qabu ejennoo qabachuun itti hojjechuu irratti argamu. Qoranoo taasifameen mallatoon sanadicha jirra jiru mallattoo himatamaa ta'uun isaa kan mirkanaa'e taanaan sanadichi gita fudhatumummaa sanada mirkanaa'ee galmaa'eetti akka ilaalamuu qabutti irratti hojjetu.¹¹¹

Yaada ogeessi mallattoo yookaan qabiyyee sanada tokkoo qorate kennu yaada hanqina hin qabne jedhamee fudhatamuu akka hin qabne, akka biyya keenyaatti, barreessitootni ni eeru. Manni murtii yaada ogeessi dhiyesse dhimmoota biroo wajjiin wal-bira qabuun erga madaalee booda fudhachuun ragaa taasisee irratti murtii kenna malee yaadni sababa dhiyaate

---

¹¹⁰ Martin Oudin (PhD), Evidence in Civil Law-France, (2015), fuula 54

¹¹¹ Miil-jalee olii

qofaaf irratti hundaa'ee murtii hin kenuu; yaada ogeessaa manni murtii kufaa gochuu danda'a jechuu dha.¹¹²

Dhimma 13ffaa

Falmii Luba Abrihaa Barahe fi Birrinash Hiluuf gidduutti gaggeeffamaa ture irratti himataan qarshii 12,000 himatantuun narraa liqeeffathee naaf deebisuu didde jechuun mallaqqicha, dhala isaa fi adabbii qarshii 8000 wajjiin akka kaffaltuuf himata dhiyeeffataniiru. Himatantuun liqii jedhame hin liqeeffanne, mallattoon sanada akka ragaatti dhiyaate irra jirus kan koo miti jettee haalteetti. Ogeessi mallatticha akka qoratu ajajame *mallattoon sanadicha irra jiru kan eenyuu akka ta'e adda baasuun kan hin danda'amne ta'u ibseera*. Haaluma kanaan, manni murtii jalaa liqaan qarshii 500 olii ragaa namaatiin kan hin mirkanoofne waan ta'eef akkasumas sanada dhiyaate irratti himatantuun mallatteessuun ishee waan hin qulqulloofneef akka ragaatti kan irratti dhiyaatu miti jechuun maallaqa jedhame liqeefbachuu hin mirkanoofne jedheera. Manni Murtii Ijibbaata Federaalaa ammoo ogeessa takiniikaatiin mallattoon kan eenyuu akka ta'e adda baasuun kan dadhabame taanaan, yeroo sanadichi mallatteeffamu namoota raga-baatuu ta'anii fi ragaa biroo dhagahuun mallatichi kan eenyuu akka ta'e adda baasuun ni danda'ama jechuun murtii kenneera. Itti fufuinis, biyya keenya keessatti mallattoon sanada tokko irra jiru kan eenyuu akka ta'e ragaa nama fi ragaa birootiin akka hin mirkaneessin seerri dhorku hin jiru jedheera. *Bu'uura s/h/h kwt 2472(1) liqiin liqeeffamuu mirkaneessuu fi sanada liqii ibsa jedhame akka ragaatti dhiyaate irra mallattoo jiru mirkaneessuun gargari waan ta'eef, liqiin qarshii 500 olii liqeeffamuu ragaa namaatiin mirkaneessuun hin danda'amu garuu mallattoo sanada liqiin ittiin liqeeffatame jedhamu irra jiru garuu ragaa namaatiin kan eenyuu akka ta'e mirkaneessuun ni danda'ama jedhuun murteesseera.*

Bitaa-mirgi mallattoo sanada tokko irra jiru ilaachisanii kan eenyuu akka ta'erratti kan wal-dhaban yoo ta'e seerri keenya wal-diddaa kana furuuf tooftaa inni eeru ogeessaan qorachiisuu dha. Ogeessi mallattoon falmii kaase kan eenyuu akka ta'e adda baasuu yoo dhabe ogeessi biraan mallatticha akka qoratu gochuu yookaan odeeffannoo qorannicha milkeessuu danda'u caalaatti walitti qabuun ogeessi duraan qorate irra deebi'ee akka qoratu taasisanii eenyu akka mallatteesse qulqulleessuu malee ragaa namaa dhimmicha irratti dhagahuu yaadni wixineessaa seera keenyaa hin deeggaru.

---

¹¹² ባለቤት ተናሸሚ ስ 388

II. Ragaa Dhiyaate Duuba Seeraa Alummaan Jiraachuu Ilaaluu

Ragaan barreeffamaa qabiyee of irratti qabatee jiruu fi guyyaa irratti barreeffamee jiru ilaachisee namoota waliigalan gidduutti ragaa fudhatamummaa guutuu qabaatu ta'uun akka fudhatamu S/h/h kwt 2005 ni ibsa; qabiyee/ibsa sanadni sun of irratti qabatee jiru ragaa namaa dhiyeessuun yookaan tilmaama sammuu namaatiin faallessuun akka hin danda'amne seerichi kwt 2006 irratti tumee akka jiru olitti ilaallee jirra. Haata'u malee, qabiyeen waliigaltee sanaa seeraa wajjiin kan walfaallessu yoo ta'e qabiyee sanadichaa keessaa hangi seeraan ala ta'ee jiru akka ragaatti akka hin fudhatamne gochuun barbaachisaa akka ta'e tumaaleen seeraa akeekan ni jiru. Yaada kana murtii armaan gadii bu'uura godhannee haa ilaallu:

Dhimma 14ffaa

Falmii Assegadech Zergawu fi Ayyalee Kidaanee gidduutti gaggeeffame irratti¹¹³ oliyyattuun qarshii 105,000 deebii kennaan irraa gaafa 19/6/2000 liqeefachuuun maallaqa kana hanga gaafa 19/10/2000tti kaffaluu yoo baatte adabbii qarshii 30,000 maallaqichatti dabaluun kaffaltii kan raawwattu ta'uu barreeffamaan waliigalteetti. Deebii kennaan guyyaa waliigalametti kaffaltii waan hin raawwanneef qarshii 135,000 fi dhala isaa per sentaa 9 itti ida'amee akka kaffaltuuf mana murtiitti himanna dhiyeesseera. Deebii kennaan sanada sana irratti kanan mallatteesse yoo ta'llee maallaqa jedhame osoo hin fudhatiin kan na duraa miliqan ta'uu ragaa namaan akka mirkaneessu gaafatullee gaaffiin isaa kufaa ta'eera. Manni murtii qabiyee sanada dhiyaate qofa irratti hundaa'uun maallaqa liqeeffame jedhamu, adabbii irratti barreeffamee fi dhala isaa akka oliyyataan kaffaltu murteesseera.

Manni Murtii Waliigalaa Federaalaa Ijibbaata Federaalaa gama isaatiin bu'uura s/h/h kwt 2489tti namni maallaqa liqeeffate tokko hanga dhala maallaqichi bu'uura seeraatiin argamsiisuu ol akka kaffalu dirqamsiisu fudhatamummaa akka hin qabne waan tumuuf, oliyyataan adabbii maallaqaa qarshii 30,000 akka kaffalu murtaa'e dogoggora bu'uura seeraa kan qabu waan ta'eef akka fooyya'u murteessee jira.

Manni murtii sun qabiyee sanada dhiyaate qofa bu'uura godhachuun murtii kan kenne yoo ta'u qabiyee sanadichaa ol kan ta'e seeraa wajjiin wal-simuu waliigaltichaa madaaluu keessa hin dhaqne. Waliigalteen barreeffamaan hundeffame tokko bu'uura s/h/h kwt 1716tiin waliigaltichi seera yookaan duudhaa uummataa kan faallesu yoo ta'e fudhatamummaa hin qabaatu; akkasumas bu'uura kwt 1704tti waliigaltichi ilaalcha badaa

---

¹¹³ Mana Murtii Waliigala Federaalaa Dhaaddacha Ijibbaataa, jildii 12ffaa, Lakk.G. 59882

irratti hundaa'ee kan hundaa'e yoo ta'e waliigalticha sanadaan kan ibsamu yoo ta'ellee kufaa taasisuun akka danda'amu seerri kallattii kaa'a. Murtiin olii kun akka agarsiisutti ragaan dhiyaate qabxii bitaa fi mirgi irratti waliigalan hunda kan ibsu yoo ta'ellee miidhaa guddaa qaama tokko irraan kan gahuu fi rakkina qaama tokkoo sababeeffatee kan hundaa'e ta'uu kan akeeku taanaan manni murtii ragaa dhiyaate irra tarkaanfatee haqa murteessuu kan danda'u ta'uu isaati.

Ragaalee sanadaa haxxummaan irratti raawwataman keessaat tokko waliigaltee sanada waliigaltee bakka bu'ummaa bu'ureffatanii raawwatamanii dha. Haala qabatama yeroo ammaa itti hojjetamaa jiru akka mul'isutti aangoo bakka bu'ummaa guutuu kennuun, yeroo baay'ee waliigaltee qabeenyichi gurguruu faana kan kennamuu dha; sochii dinagdee biyya keenyaa keessatti bakka bu'ummaan bakka waliigaltee gurgurtaa bu'ee tajaajila kennaa jira jechuun ni danda'ama. Falmii olii irraa akka hubatamutti, waliigalteen bakka bu'ummaa gaafa 2/3/2008 kan kenname waliigaltee bittaa-gurgurtaa qe'ee keessaatti gaafa 1/13/2008 raawwatame bu'uureffatee akka ta'e ni tilmaamama. Waliigalteen gaafa 04/5/2009 bakka bu'aa himatantu (abbaa manaa himattuu) fi himattuu gidduutti hundeeffame maqaa abbaa qabeenyummaa manichaa gara himattuutti naannessuuf jedhame kan raawwate jedhamee akka fudhatamu yaada waliigalaa dhimmichaa irraa ni hubatama. Rakkoowwan gama kanaan mul'atan murtii armaan gadii akka fakkeenyatti kaasnee haa ialaallu.

Dhimma 15ffaa

A/d Eelsabeet Daadhii himata A/d Haragawayiin Arsii irratti dhiyeessiteen¹¹⁴ himatantuun waliigaltee bittaa-gurgurtaa mana koondoominiyeemii natti gurgurte irratti kaffaltiin gama mootummaatiin manicha irraa kan barbaadamu yoo jiraate kaffaluuf kan waliigalte yoo ta'ellee yeroon maqaa abbaaqabeenyummaa manichaa jijiirachuuf gaafadhu qarshii 38,010 manicha irra jiru akkan kaffalu ta'eera waan ta'eef qarshii kanaa fi dhala isaa akka naaf kaffaltu jechuun gaafatteetti. Ragaa barreffamaa himattuun dhiyeessite waliigaltee bittaa-gurgutaa abbaan manaa himattuu aangoo waliigaltee bakka bu'ummaa himatantuun irraa gaafa 2/13/2008 argate irratti hundaa'uun himatantuun wajjiin waliigalee dha. Waliigaltee sana irratti idaa manicha irraa mootummaan barbaadu himatantuun akka kaffaltu ibsameera. Himattuun deebii kenniteen waliigaltee isheen dhiyeessite sana hin beeku; sanada dharaati jechuun waliigaltee gaafa 1/13/08 barreffamee fi idaa mootummaa bitattuun akka kafaltu ibsu dhiyeessiteetti. Ragaa himattuun dhiyeessite akka hin beeknee fi himattuun waliigaltee

---

¹¹⁴ Eelsabeet Daadii vs. Haragawiiti Arsii, Mana Murtii Olaanaa Godina Shawaa Bahaa, Galmee Lak 50296 (08/09/2009)

bakka bu'ummaa maqaa abbaa manaa isheetiin fudhate bu'uura godhachuu fi faayidaa dhuunfaa isaanii galmaan gahachuuf raawwatan waanta'eef, waliigaltee fudhatamummaa qabu miti jechuun falmiteetti. Hata'u malee, manni murtii xinxala gaggesesse irratti himatantuun waliigaltee haaraa kara bakka buutuu ishee gaafa 04/05/2009 raawwatte waliigaltee gaafa 1/13/2008 raawwatamee as kan hundaa'e waan ta'eef, himatantuun waliigaltee lammaffaa kanan bitamuuf ni dirqamti jechuun qarshii 38,010, durgoo abukaattoo, baasii fi kasaaraa, fi kaffaltii mana murtii akka himatantuun kaffaltu murteesseera.

Gaaffii Marii

- Murtii dhimma 14ffaa fi 15ffaa irratti ibsaman ilaachisee ija seera ragaatiin fi ol'aantummaa seeraa mirkaneessuutiin gaheen mana murtii akkamitti ibsamuu danda'a? waliigalteen dhiyaate bu'urii isaa soba ta'e yookiin seeraan ala ta'e yookiin gocha haxxummaan raawwatame raawwachiisuu qabuu?

8.1.2. Dandeettii Hubachiisuu Sanadoota Sadarkaa Lammaffaa

Sanadootni sadarkaa lammaffaa jedhaman sanadoota waliigaltoota garee lamaaniin hin mallatoeffamne, gabaasa garee tokkoon dhiyaatu, xalayoota, galmee herregaa dhuunfaa, waraabbi/phocopy sanadootaa, fi kkf yoo ta'an, sanadootni garee kana jalatti hammataman ragaa sanadaa amantaan guutuun irratti gatamu ta'anii kan fudhataman waan hin taaneef, haala addaa keessatti qofa akka ragaatti fudhatamuun bu'uura murtii ta'uu danda'u. Sanadootni akaakuu akkasii bal'inaan qaama isaan maddisiise irratti ragaa ta'anii dhiyaachuu akka danda'an s/h/h kwt 2016, 2017, 2018 fi kan biroo ni tumu.

Mata-duree kana jalatti dhimma seeraan ifatti aguuggii gahaa hin arganne tokko kaafnee haa ilaallu; waliigaltee barreffamaa namoota garee lamaaniin fi/ykn raga-baatotaan hin mallatoeffamne. Waliigalteewan seerri *bifa ifa ta'een* barreffamaan hundeeffamuu qaba jedhu yookaan waliigaltootni foormii barreffamaan hundeessina jedhanii adda baasuun irratti waliigalanii ala jiran, barreffamaan hundeessuun dirqama akka hin taane beekamaadha.¹¹⁵

Waliigalteewan barreffamaan dirqama hundeeffamuu hin qabne ilaachisee namootni walta'uu isaanii afaaniin kan waliigalan taanaan yaada waliigaltee isaanii sana barreffamaan kan qopheessan yoo ta'e, foormii waliigalteen barreffamaa tokko bu'uura s/h/h kwt 1723 guutuu qabu irraa eegamuun barbaachisaa akka hin taane dhangala'iinsa tumaa yaada

---

¹¹⁵ Seera hariiroo hawaasaa kwt 1719 fi 1726

seerichaa irraa kan hubatamuu dha. Tumaan s/h/h kwt 1727(1) irratti waliigalteewwan seeraan yookaan waliigaltee walataatotaan barreeffamaan hundeffamuu qaban, mallattoo waliigaltootaa fi raga-baatotaan deeggaramuu akka qabnii fi sanadichi mallattoo qaamolee kanneenii ofirraa kan hin qabne taanaan fudhatamummaa akka hin qabaanne tumee jira. Hima biraan, waliigalteewwan seeraan yookaan walta'iinsa waliigaltootaan barreeffamaan hundaa'uuf hin dirqamne, barreeffamaan ibsamani kan jiran taanaan maqaa fi mallattoo raga-baatotaa akkasumas mallattoo walataatotaa ofirraa kan qaban yoo ta'e malee fudhatama hin qabaatan jechuu miti. Fakkeenyaaaf, labsiin hojjetaa-hojjechiisaa lak. 377/1996 (labsii Lakk.1156/2011 tiin fooyya'eera) kwt 6 fi 7 irratti haala waliigalteen qaxarrii itti ibsamu yoo kaa'u, waliigalteen qaxarrii barreeffamaan kan hin hundoofne taanaan waliigaltichi afaaniin hundaa'ee guyyaa 15 keessatti hojjechiisaan barreeffama qabxii waliigalteen barreeffamaan hundaa'u qabachuu qabu hammachiisee ***mallatteessee*** hojjetaaf kennuu akka qabu tuma. Barreeffamani ***mallattoo hojjetaa hin qabne sun*** ragaa (sanadaa) ta'ee akka fudhatamu labsichi kwt 8 irratti bifaa ifa ta'een ibsamee jira.

Gama kanaan, hubannoo jiruu fi kallattii qabatamuu qabu maal akka ta'e murtii Dhaaddacha Ijibbaata Federaalaa tokko gabaabinaan haa ilaallu:

Dhimma 16faa

Falmii dhaabbata bulchiinsa manneen kira fi G/Hiwoota Kabbadoo gidduu ture irratti¹¹⁶, himatamaan (Obbo G/Hiwoota) maallaqa kira mana kireeffatee keessa jiraatu qarshii 176,564 himataaf akka kaffalu akka irratti murtaa'u gaafachuun, ragaa sanadaa mallattoo himatamaa qofa qabu kan mallattoo himataa, maqaa fi mallattoo raga-baatotaa hin qabne akka ragaatti dhiyeesseera. Himatamaan deebii kenne irratti, mana himataa keessa jiraachaa kan jiru ta'uu osoo hin haaliin, ragaan sanadaa dhiyaate himataan kan hin mallattoofnee fi raga-baatota lamaan kan mirkanaa'e waan hin taaneef waliigalteen eerame fudhatama kan qabu miti jechuun falmeera. Manneen murtii jalaa, ragaan sanadaa dhiyaate mallattoo himatamaa fi raga-baatotaa waan hin qabneef ragaa seera duratti fudhatama qabu miti jechuun kuffisaniiru. Dhaaddachi Ijibbaataa gama isaatiin akka xiinxaletti, seerri (s/h/h kwt1719-1930) waliigalteen kira mana barreeffamaan ta'uu akka qabu kan hin ibsine ta'uutti dabalee kwt 2898(3) irratti waliigalteen kira mana duraan eegalamee kan jiru taanaan jiraachuu waliigalticha ragaa namaa yookaan tilmaama sammuutiin raggaasisuun

---

¹¹⁶ Dhaabbata bulchiinsa manneen kira vs. G/Hiwoota Kabadoo, mana murtii waliigala federaalaa dhaaddacha ijibbaataa, galmee lak 25938 (Jildii 7)

waan danda'amuuf, *ragaa barreeffamaa himataan dhiyeesse ragaalee seerichi gaafatu caalaa fooyya'aa ta'ee osoo jiruu* manneen murtii jalaa waliigalteen hin jiru jechuun murtii isaan murteessan dogoggora seeraa qaba jechuun murteesseera.

Sanadootni sanadoota sadarkaa lammaffaa jedhamanii fudhataman gahumsa amanaiisuu gadaanaa kan qaban waan ta'aniif, beekamtii s/h/h kwt 2005, 1719-1726, 2889 fi kkf sanadootaaf kennee jiru kan qooddatan miti. Kanaafuu, manni murtii gita raga namaa fi ragoota biroo sanadoota sadarkaa lammaffaa kanneeniif kenna malee akka raga barreeffamaatti kan fudhatu miti. Bu'uura kanaatiin, murtii olii keessatti murtii Manni Murtii Waliigalaa Dhaaddacha Ijibbaataa Federaalaa kenne akka ibsutti *barreeffama waliigaltootaa fi raga-baatotaan hin mallattoofne* raga namaa caalaa fudhatama raga qabu akka ta'etti ibsi kennname ibsa walta'aa miti jechuun ni danda'ama.

Gaaffiii Marii

1. Falmii Abbaa Alangaa vs. Mulugeetaa H/Maariyaam n-2 gidduu ture irratti¹¹⁷ himatamaa 1ffaan badhaadhina isaaf hin malle argachuuf jecha ani dhaaltuu Adde Shaashituu G/Waldii fi Obbo W/Aragaay Deeloo akka ta'e fakkeessuun himatamtuu 2ffaan (abukaattoon) mana murtiitti iyyata dhiyeessitee mirga dhaaltummaa akka mirkaneessitutti bakka bu'ummaa kenneera; bakka bu'ummaa sana irratti hundaa'uun manni murtii raga dhaaltummaa dhugummaa hin qabne akka kenu taasisaniiru; itti fufuunis, qabeenyaa dhaalchistootaa dhaaltota muraasa qofaa wajjiin himatamaa 1ffaan adda qooddachuuun lafa isa gahe irratti kaartaa fi pilaanii baafachuun nama biraatti gurgureera jedhame S/Y kwt 676(2a) jalatti himatamaniiru. Yakka sana mirkaneessuuf abbaan alangaa raga sanadootaa fi raga namaa dhiyeesseera. Ragaan namaa dhiyaatan himatamaa fi dhaalchistoota gidduu akkasumas dhaaltota isaanii gidduu firummaan kamiyyuu akka hin jirre ibsaniiru. Ragaan faccisa gama isaaniitiin dhaalchistootaa fi himatamaa 1ffaa gidduu firoomni dhiigaa akka jiru ibsaniiru. Manni murtii xiinxala gaggeesseen raga barreeffamaa fi raga namaa abbaan alangaa dhiyeesse raga faccisa caalaa nu amansiiseera jechuun himatamaa 1ffaa wagga tokkoo fi baatii afur adabeera.
  - a. Raga dhaaltummaa sanadaa mana murtiin qophaa'ee fi qaama biraatiin akka ragaatti fudhatame irratti hundaa'uun murtiin kennname tokko dogoggoraan raga kennamedha yoo jedhame raga namaatiin mana murtii falmii yakkaa

---

¹¹⁷ Abbaa Alangaa vs. Mulugeetaa H/Maariyaam fi Eebbissee Simeessoo, Mana Murtii Olaanaa Godina Shawaa Bahaa, galmee lak 5112

- dhaga'uun dhimma qulqullaa'uudhaa? Ragaan namaa ragaa sanadaa kennname sobsiisuuf/fashaleessuuf ragaa rogummaa qabuudhaa?
- b. Falmii olii kana irratti abbaan seeraa tokko murtii kennname irratti yaada addummaa qabaan yoo ibsan, ragaan dhaaltummaa kennname bu'uura s/h/h kwt 998tiin mana murtiin osoo hin haqamiin ragaa sobaati ykn ragaa mana murtii dogoggorsuun kennname jedhame fudhatamuu hin qabu jechuun himatamaan bilisa bahuu qaba jechuun ejjennoo isaanii ibsaniiru. Haala ragaan sanadaa tokko itti mormamuu qabu ilaachisee ejjennoo abbaa seeraa sana akkamitti ilaaltu?
2. Dhimmi kun dhimma mana murtii Aanaa Balee Gasgaaritti lakk.G.17070 ta'een murtii argate yoo ta'uu himattooni addee Askaalaa Mangistuu fi Gannat Mangistuu ijoollee obbo Mangistuu fi addee Kulii Gurmuu ta'u fi addee Damoozee Mangistuu kan jedhamtuu qabeenya dhaalaa maatii isaanii kan ta'e lafa qonnaa fi baargamoo heektaara 3.3 gahee keenya osoo nuuf hin kenniin dhuunfaa isheetti itti fayyadamaa waan jirtuuf gahee keenyaa nuuf haa kennitu jechuun himataniiru. Himatamtuun deebii kennite irratti qabeenyi lafaa himatoonti gaafatan kan dhuunfaa ishee akka ta'e ibsuun akka ragaatti waraqaa abbaa qabiyyummaa dhiyeeffatteetti. Manni murtiichaa ijoo dubbii qabeenyi himatamtuu harkatti aragamu qabeenya dhuunfaa ishee yookaan kan abbaa fi haadha isaaniti? Ijoo falmii jedhu qabachuun ragaa bitaaf mirgaa dhagheera. Ragooleen namaa sadii dhiyaatan jecha walitti dhiyaatun walfalmitoonni abbaa fi haadha tokko irraa dhalachuu kan beekanii fi erga abbaa fi haatii isaanii du'anii booda qabeenyi isaanii kan ta'e lafa qonnaa fi baargamoo heektaara 3.3 iddo lamatti argamuu harka himatamtuu jiraachuu ibsaniiruu. Akka ragaa faccisaa namoonni lama dhiyaatanii, ragaan 1ffaan himatamtuun fi himatoonni ilmaan abbaa fi haadha tokko ta'uu fi himatamtuun lafa heektaara 2.2 warrii isaanii osoo hin du'in dura kan qabdu ta'uu fi daangaa lafichaa akka hin beekne duubateera; ragaan 2ffaa warrii walfamitootaa lafa qabaachuu ibsuun bal'ina lafichaa garuu akka hin beeknee fi lafichatti erga wagga 18 asi himatamtuun kan itti fayyadamtu ta'uu ragaa baheera. Himattooni waraqaa ragaa abbaa qabiyyummaa himatamtuun dhiyeessite akka qoratamuuf mormanii manni murtiis ragaa kun waajjira lafaa fi eegumsa naannoo aanichaa irraa qulqullaa'e akka dhiyaatu kan ajaje yoo ta'u, waajjirichis waraqaa abbaa qabiyyummaa himatamtuun dhiyeefatte jalqaba maqaa obbo Mangistuu Roobiitiin jiraachuu fi waraqumma kana irratti haquun jalatti maqaa himatamtuutiin galmaa'ee jiraachuu daangeesitoota tokko tokko irrattis haqamaafii laaqamaan jiraachuu ibseera.

Manni murtii xiinxala kenneen, namni kamiyyuu karaa kamiinuu yaa ta'uu lafas ta'ee qabeenya birootti waraqaa qabiyyee abbaa lafummaa kan itti qabu yoo ta'e lafichi kan abbaa qabiyyee itti qabuutti kunnis s/h/h kwt 1195 irraa hubachuun ni danda'ama kanaaf himatamtuun lafa harkaa qabdu irratti waraqaa abbaa qabiyummaa lakk 2629788 ta'e ittiin qabdu waan ta'eef qabiyyee dhuunfaa himatuutti kanaaf himatoonni mirga homaatuu kan irraa hin qabne ta'uu ragaa namaa fi barruu irra jiru irraa hubachuun ni danda'ama jedhee himaticha kufaa godheera. *Manni murtii ragaa sanadaa abbaa qabiyummaa osoo jiruu ragaa namaa bitaa-mirgaa dhagahuun isaa attamitti ilaaltu?*

8.2.Madaallii Ragaa Ogeessaa (Expert Evidene)

Ragaa ogeessi kenuu odeeffannoo fi daataa gahaa ta'e irratti kan hundaa'ee, fi malootaa fi qajeeltowwan beekamoo bu'uura godhachuun jecha ragummaa kennamuu dha.¹¹⁸ Ogeessi nama umamaa barumsa yookaan leenjii argachuun beekumsaa fi dandeettii addaa dhimma ijoo falmii ta'e tokko irratti jecha ragummaa isaa kennuu dha. Ragaan ogeessaa ragaa ogummaa, beekumsaa fi muuxanno dhimma ijoo falmii ta'e irratti kennamuu dha. Ogeessi jecha ragummaa loogii irraa bilisa ta'e (impartial), miira irraa bilisa ta'e (objective) fi hojii isaa gahumsaan bahuu kan danda'u ta'uutu irraa eegama. Ragaan ogeessaa gaaffii abbootii dhimmaatiin jechuunis tartiiba ragaa himataa yookaan tartiiba ragaa himatamaa keessatti hammachiisuun akka dhiyaatu gochuun ni danda'ama.¹¹⁹

Ijoo falmisiisaa kan ragaa ijaan yookaan ragaa sanadaan hin qulqulloofne, yookaan iftoomina isaa irratti manni murtii shakkii qabu tokko ilaachisee, manni murtii dhimmichi ragaa ogeessa ijoo sanarratti beekumsa qabuun ifa ta'uu danda'a jedhee yoo amanu, yeroo kamittiyuu, ragaan ogeessaa akka dhiyaatu gochuu akka danda'u seerotni adeemsaa fi bu'uuraa ni ibsu¹²⁰. Sirna seeraa biyya keenya keessatti ragaan ogeessaa akka ragaa namaatti fudhatama¹²¹; ogeessi jecha ragaa isaa qaamaan mana murtiitti dhiyaatee ykn bifa gabaasaatiin barreeffamaan qaama gaaffii dhiyeesseef deebii kennuu ni danda'a. Namni

¹¹⁸ The Standards in Admitting Expert Evidence in Ethiopia: Some Practicals Discrepancies, Mizan law review, Vol. 11, No.1 page 4 (ዓለማዊ ሪፖርት(1978)፡ የኢትዮጵያ ማስረጃ በኢትዮጵያ አገ- በማኑባር የቀረበ፡ የገቢረተሰጣቸት አገ-የቅድም ገዢያዊ ወታደራዊ መንግስት ፍ/ቤት፡ አገና ፍርድ መጽሑፍ፡ ቅዱ 3 ቁጥር 1 ክንስ 56-74 አዋጅ፡ ላይ አውቀት ያላቸው ለምቻ መብትን በስል የሚከተሉ የለመ-ም የተካናና የመሰረተ-ም ቅዱ፡፡

¹¹⁹ Fakkeenyaaaf, seera adeemsa falmii yakkaa kwt 136 ilaaluun ni danda'ama

¹²⁰ Seera Hariiroo Hawaasaa kwt 132, seera adeemsa falmii yakkaa kwt 143, seera yakkaa kwt 51, 54,123 fi kkf ilaaluun ni danda'ama

¹²¹ 11, No.1 page 4 (ዓለማዊ ሪፖርት(1978)፡ የኢትዮጵያ ማስረጃ በኢትዮጵያ አገ- በማኑባር የቀረበ፡ የገቢረተሰጣቸት አገ-የቅድም ገዢያዊ ወታደራዊ መንግስት ፍ/ቤት አገና ፍርድ መጽሑፍ፡ ቅዱ 3 ቁጥር 1 ክንስ 56-74 አዋጅ ላይ አውቀት ያላቸው ለምቻ መብትን በስል የሚከተሉ የለመ-ም የተካናና የመሰረተ-ም ቅዱ፡፡

kamiyyuu dirqama kenniinsa tajaajila haqaa deggaruu waan qabuuf, ogeessi ragaa ogummaa isaa qaama aangoo abbaa seerummaa qabu biratti dhiyaatee akka kenu ajajamee kan didu taanaan itti gaafatatummaa yakkaa akka qabu seerri yakkaa tumee jira.¹²² Haaluma kanaan, armaan gaditti ragaan ogeessaa yoom akka dhiyaatu fi amanamummaa isaa sakatta'uuf ni yaalla.

8.2.1. Ragaan Ogeessaa Barbaachisaa Ta'ee Yoo Argame Qofa Dhiyaata

Adeemsa falmii keessatti ijo falmisiisaa ta'e tokko irratti murtii kennuuf ragaan ogeessaa barbaachisaa ta'ee yoo argame qofa, manni murtii ogeessi ijo falmii irratti yaada ogummaa isaa akka kenu taasisa¹²³; bakka ragaan ijaa fi ragaan sanadaa ijo falmii mirkaneessuuf gahaa ta'ee argametti ragaan ogeessaa akka dhiyaatu gochuun hin barbaachisu jechuu dha.¹²⁴ Bifuma wal-fakkaatuun, dhimma hariiroo hawaasaa irratti raga ogeessi kenu dhimmi ijo falmii ta'e irratti murtii kennuuf *barbaachisaa ta'ee argamnaan* manni murtii gaaffii abbootii dhimmaatiin yookaan kaka'umsa mataa isaatiin ogeessa dhimmicha irratti ogummaa addaa qabu muuduu akka danda'u seerri ni tuma¹²⁵. Ijoon falmii raga namaa fi sanadaan qulqulla'u hin dandeenye yoo mudatan gaaffii abbootii dhimmaan yookaan kaka'umsa mataa isaatiin manni murtii ragaan ogeessaa akka dhiyaatu gochuun bu'uura murtii godhachuu akka danda'u Manni Murtii Waliigalaa Federaalaa Dhaddacha Ijibbaataa murtii akeku kennee jira.¹²⁶

Dhimma 17ffaa

Abbaan alangaa himata Nagawoo Roobaa irratti dhiyeesseen himatamaan daa'ima umuriin ishee wagaa 12 taate irratti saalquunnamtii waan raawwateef seera yakkaa kwt 627(1) jalatti himateera. Wal-qunnamtiin saalaa miidhamtuu irratti kan raawwatame ta'uu ogeessi ibsa akka kenu hospitaalli ajajamee tutuqqaan garagaraa qaama saalaa irratti akka mul'atu garuu durbummaan kan hin banne ta'uu ibseera; qorattootni yaakkaa ibsa kennametti quufuu dhabuun ogeessi biraan qoratee ibsa ogummaa akka kenu taasisuun, dookteerri biroon miidhamtuun durbummaa akka hin qabne ibseera. Haa ta'u malee, A/Alangaa raga ogeessaa isa lammaffaa qofa akka ragaatti dhiyeessee jira. Miidhamtuu dhuunfaan yeroo garagaraa

---

¹²² Seera yakkaa 448

¹²³ Seera deemsaa falmii yakkaa, kwt 124(1), Seera Yakkaa51(1); 54(3), 454, 742

¹²⁴ R. v. Turner, [1974] QB 834 (England.), as cited in Gary Edmond, Simon Cole and et al. (2013).

'Admissibility Compared: The Reception of Incriminating Expert Evidence (Forensic Science) in Four Adversarial Jurisdictions'. University of Denver Criminal Law Review, Vol. 3, pp. 31-109

¹²⁵ Seera d/f/h kwt 133-136

¹²⁶ Xiruwarqi Hordofaa vs. Xirunash Hordofa, Mana Murtii Waliigalaa Federaalaa Dhaddacha Ijibbaataa, galmee lak 62041

humnaan wal-qunnamtii saalaa fi dhungoo irratti raawwachaa akka ture jecha ragummaa ishee latteetti; ragootni abbaa alangaa biroon miidhamtuu dhuunfaa irra miidhaan kan gahe ta’uu mana barumsaatti ibsaa kan turte ta’uu ibsaniiru. Akka ragaa ittisaatti haatimanaa himatamaa fi hojettuun manaa himatamaa jecha ragummaa kennan irratti himatamaan yeroo hunda ganama sa’ a ltti manaa kan bahu, sa’ a laaqanaa qofa galee hojiitti kan deebi’uu fi galgala kan galu ta’uu ibsaniiru. Manni murtii ragaalee bitaa-mirgaa erga dhagahee/hubatee booda, ragaalee dhiyaatan irratti hundaa’uun murtii haqa qabeessa kenuun rakkisaa ta’uu hubachuun akkasumas himatamaan ogeessotni yaalaa jiraachuu fi jiraachuu dhabuu durbummaa miidhamtuu irratti jecha ragummaa isaanii barreeffamaan ogeessotni erganii turan qaamaan dhiyaatanii ibsa akka kennan sababa gaafateef, ogeessotni yaalaa dhiyaatanii ibsa kennaniiru. Ogeessi tokko gaafa miidhamtuu qorate isheen durbummaa qabdi turte yoo jedhu, ogeessi biroon ammoo isheen durbummaa hin qabdu turte jechuun ibsa duraan kennanii turan balballoomsaniiru. Ragaa ogeessotni dhimma tokko irratti kennan wal-faalla ta’uunsaa abbootii seeraa falmisiisaa kan ture yoo ta’eliee, manni murtii xumura irratti murtii yoo kenu himatamaan daa’ima wagga 13 gadii irratti saalqunnamtii ykn tutuqqaa saalaa kan raawwate ta’uun kan mirkanaa’ e waan ta’eef, durbummaan baduu fi baduu dhabuun dhimma ijoo falmii ta’u miti jechuun himatamaa hidhaa wagaa 13 adabeera.

Himata A/Alangaa irraa hubachuun akka danda’amu yakki himatamaan ittiin himatame durbummaa balleessuu osoo hin taane saal-qunnamtii miidhamtuu irratti raawwateera kan jedhoo dha. Kanaafuu, bakka ragaan namaa fi naannoo jiranitti dhimma ijoo falmii hin taane irratti ragaa ogeessaa walitti qabuun barbaachisaa hin turre; ragaa ogeessaa ijoo falmii qulqulleessuuf rogummaa hin qabne dhiyaachuun isaa falmii gabaabsuu caalaa dhereseera. Osso manni murtii ijoo falmii qabame xiyyeffannoona ilaalu baate ta’ e ragaan ogeessaa mana murtiitti dhiyaate haqa kan jallis u ta’uu danda’ a ture jechuun ni danda’ama.

8.2.2. Ragaan Ogeessaa Ragaa Bu’aa Saayinsiiti

Ragaa ogeessi dhiyeessu *ibsa malootaa fi qajeeltowwan saayinsii irratti hundaa’ee kennname yoo ta’ e qofa akka ragaatti fudhachuun irratti hundaa’ee murtii kennuu akka qabu seerri yakkaa ni akeeka*. Manni murtii jechi ragummaa ogeessaa ijoo falmii wajjiin kan deemuu fi bu’aa argannoo saayinsii yoo ta’ e qofa akka ragaatti fudhachuun murtii kenna (Seera Yakkaa kwt 51 (3); 54(3), 454, 742). Haala tumaalee seeraa kanneen deeggaruu danda’uun, dhimmoota hariiroo hawaasaa ilaachisees *ogeessi dhimma tokko qulqulleessee akka dhiyeessu gaafatamu seerotaa fi hojimaata dhimmi ilaallatu bu’uureffachuu hojicha*

raawwachuu akka qabu Manni Murtii Waliigalaa Federaalaa Dhaddacha Ijibbaataa akeek ee jira.¹²⁷ Hima biraatiin, ibsi ogeessaan kennamu seeraa fi hojmaata dhimmi ilaalu bu'uureffatee kan hin kennamne taanaan, ibsa akka ragaa ogeessaatti fudhatamuu danda'u miti jechuu dha.

Kanaafuu, ragaan ogeessaa tokko sirnaa fi duudhaa ogummaan sun gaafatu/hordofu bu'uura godhatee kan kenname ta'uu qulqulleeffamuu qaba.¹²⁸ Ragaa ogeessi dhiyeesse maal akka ta'ee fi haala kamiin ragaa dhiyaate qulqullessee akka dhiyeesse adda akka bahu gochuun amanamummaan ragichaa mirkanaa'uu akka danda'u seerri keenya ifatti tumee jira.¹²⁹ Itti dabalees, adeemsa hojichaa keessattis ajajaa fi qajeelfama barbaachisaa ta'e manni murtii kenuun hojichi sirnaan akka hojjetamu gochuu akka danda'u s/d/f/h/kwt 136 ni tuma. Qajeeltoo kana sirriitti hubachuuf, dhimma armaan gadii kana ha ilaallu:

Dhimma 18ffaa

Abbaan alangaa himatamaan durbummaa miidhamtuu dhuunfaa balleesseera jedhee himate¹³⁰; gocha kana mirkaneessuuf ragaa namaa fi ragaan mana yaalaa dhiyaateera. Ragaan ogeessaa dhiyaate durbummaan gamisaan baqaquu ibseera. Manni murtii ragaan ogeessaa kenname bu'aa saayinsii ta'uusaa mirkaneeffachuuf, ibsa ragicha irratti akka kennaniif dookteroota fayyaa shan qaamaan mana murtiitti akka dhiyaatan taasiseera. Haaluma kanaan, dookterootni dhiyaatan ibsa ogummaa akka itti aanutti kennaniiru. Dooktorotni hunduu afaan tokkoon jiraachuu fi jiraachuu dhabuu durbummaa ogeessi fayyaa waliigalaa dhimma qorachuu danda'u yoo ta'u ogeessi yaala dahumsaa (Gaaynacologist) ammoo caalatti dhimmicha qorachuuf gahumsa addaa akka qabu ibsaniiru. Membreeniin durbummaa jedhamu ijaan kan argamuu fi akaakuu garagaraa kan qabu akka ta'e baay'inaan garuu akka amartiitti qaama irra kan marsu ta'uu fi al-tokko diigamnaan deebi'ee ijaramuu kan hin dandeenye ta'uusaa eeraniiru. Wal-quunnamtiin saalaa raawwatamu durbummaa ni diiga; diigamuun sun gudeeddiin ta'uu mala. Gam-tokkoon baqaquun durbummaa garuu sababoota garagaraa kan akka xuxxuqqaa qubaatiin, wal-quunnamtii saalaa guutuu hin taaneen, utaalchoon, kaachootiin, akkasumas balaa garagaraatiin uumamuu danda'a jedhaniiru. Miidhaan durbummaa miidhamtuu dhuunfaa irratti mul'atu (baqaquun durbummaa) saal-

¹²⁷ Abbaa Taayitaa Geejjibaa Bulchiinsa Magaalaan Finfinnee vs. Alebbaacho Feqede, galmeek lak 97023

¹²⁸ Abaa Alagaa vs. Alamaayyoo Asaffaa, Mana Murtii Waliigalaa Federaalaa Dhaddacha Ijibbaataa, (Jildii 17) galmeek lak 92141

¹²⁹ S/d/f/h/kwt 133(3))

¹³⁰ G/Tatek Taddasa 'Yaadoota Bu'uura Seera Ragaa' fuula 217-219

quunnamtiin ykn sababa gara biraatiin kan gahe ta'uu qaama miidhamtuu irraatti qorannoona taasifame kan hin argisiifne ta'uu irratti jecha ragummaa isaanii kennaniiru.

8.2.3. Ragaan Ogeessaa Ragaa Amanamummaa Guutuun Irratti Gatamu Miti

Ragaa ogummaa irratti hundaa'uun ogeessaan kennamu, ragaa hanqina hin qabne jedhamee kan fudhatamu osoo hin taane ragaa sirnaan madaalamuu qabuu dha.¹³¹ Ogeessi jecha ragummaa isaa kennu hangam beekamaa yoo ta'ellee manni murtii jecha ragummaa ogeessaa fuudhu, amanamummaa ragichaa haaluma ragaalee biroo madaaluun ragaa sanas madaaluun akka irra jiru Manni Murtii Waliigalaa Federaalaa Dhaaddacha Ijibbaataa ni akeeka.¹³²

Ragaan ogeessaa ragaa nmaa dhimma ijoo falmii ta'e irratti kennamee wajjiin wal-bira qabamee ilaalamuun, fudhatamummaan isaa murtaa'uu danda'aa jechuu dha; ragaan ogummaa kenname mana murtii kan hin amansiifne taanaan madaalamee kufaa ta'uu ragaa danda'uu dha. Fakkeenyaaaf, murtii armaan gadii haa ilaallu:

Dhimma 19ffaa

Abbaan Alangaa konkolaachisaa Nurhaddiin Xahaa jedhamu irratti himata yoo dhiyeessu¹³³ himatamaan of-eeggannoo gochuu dhabuun riqicha irratti konkolaataa daa'ima wagga 10tti buusuun miidhaa jabaa irraan gahee yaalamaa osoo jiruu waan du'eef yakka ajjechaa dagannootiin S/Y kwt 543(2) jalatti himateera. Pilaanii ogeessi kaasee dhiyeese akka agarsiisutti riqicha meetirii 7.6 bal'atu keessatti gimbiirraa fageenya 1.25tti daa'imni akka rukutame ibseera. *Ogeessi pilaanii balaa tiraafiikaa, konkolaataa fi bakka balaan itti gahe qorachuun, konkolaachisaan of-eeggannoo gochuu dhabuutiin balaan sun kan dhaqqabe akka ta'e yaada ogummaa isaa kennee jira.* Ragaan nmaa dhiyaatan, miidhamaa dhuunfaan wajjiin riqicha irra ta'aa kan turan, miidhamaa qacceen isaa daandii irra buunaan gimbii riqichaa irraa bu'ee fudhachuuf yoo jedhu qaama konkolaataa deema jiru gara mirgaatiin rukutamee boodatti kufuu miidhame jechuun jecha ragummaa isaanii kennaniiru. Ragaan ittisaa, konkolaataan suuta deema kan turee ta'uu fi miidhamaa dhuunfaan erga konkolaataan isa bira darbee cinaacha konkolaataatti bu'ee kan kufe ta'uu ibsaniiru. Manni murtii ragaalee dhiyaatan hunda xiinxaluun himatamaan ariitii barbaachisuu ol konkolaachisaa akka hin turre, gimbii riqichaa irraa fageenya meetirii 1.25tti miidhamaa cinaacha konkolaataatiin kan rukutame ta'uu fi konkolaataan bakka miidhaan itti gahe irraa meetir 05 qofa deemee kan dhaabate ta'uusaa himatamaan of-eeggannoo ogummaan isaa

¹³¹ Abbaa Alagaa vs. Alamaayyoo Asaffaa, MMWF/Dhaddacha Ijibbaataa, Jildii 17ffaa Lakk.G.92141

¹³² Kaasahuun Taaddasaa vs. Tsedaalee Haftaayi, MMMWF/ Dhaaddacha Ijibbaataa, Lakk.G 123132

¹³³ Abbaa Alangaa Vs. Nurhaddin Xahaa, Mana Murtii Olaanaa Godina Shawaa Bahaa, galmeek lak 50919

gaafatuun konkolaachisaa kan turee fi balleessaa kan hin qabne ta'uu agarsiisa jechuun ragaa ogeessi kenne kuffisuun himatamaa bilisa gaggeesseera.

Yaadni ogeessi kenuu madaalamee kufaa ta'uu danda'a kan jedhamu yoo ta'es, hata'u malee, ragaan ogeessaa ragaa ijaa wajjiin bakka kanatti yookaan bakka sanatti wal-hin simu jechuun sababoota yartuu kaasuun fudhatamummaa dhabsiisuun kaayyoo barbaachisummaa ragaa ogeessaa wajjiin kan deemu miti. Yaada kana dhimma qabatamaa armaan gadii kaasuun haa ilaallu:

Dhimma 20ffaa

Falmii Abbaa Alanga fi Alamaayyoo Tasfaa gidduu ture irratti¹³⁴, himatamaan makiinaa konkolaachisaa jiruun baajaajii ruktuun konkolaachisaa baajajii waan ajjeeseef, ajjechaa dagannoon himatameera. Abbaan alangaa ragaa pilaanii tiraafiikii poolisii fi ragaa ijaa dhiyeessuun ittigaafatamummaa himatamaa mirkaneesseera. Himatamaan ammoo ragaa ijaa dhiyeessuun ragaa namaa akka kennan godheera. Manni murtii jalaa xiinxala falmicha irratti kenneen ragaan faccisaa jecha ragaa ijaan kenname, ragaa abbaa alangaa ogeessaa fi ragaa namaan kenname kan fashaleesse waan ta'eef, himatamaan bilisaan akka gageeffamu murteesseera. Manni Murtii Waliigalaa Federaalaa Dhaaddacha Ijibbaataa gama isaatiin, manni murtii jalaa ragaa ogeessa tiraafiikii poolisiin dhiyaate dambii tiraafiikii bu'uura godhatee kan kenname ta'usaa qulqulleessuun amanamummaa ragichaa adda baasuu qaba malee, ragaa namaa namoota ogeessa hin taanee fi ragaalee harcaatuu ta'an irratti hundaa'ee ragaa ogeessaa kuffisuun adeemsa madaallii ragaa kan hordofe miti jechuun murtii jalaa diigeera.

Jechi ragummaa raga-baatuu idilee ragaa ogeessaa caalaa amanamaa hin ta'u; ogeessiakkuma raga-baatuu idilee ragaa dhugaa kennuuf dirqama hamilee fi seera (yakkaa) kan qabu ta'utti dabalee, itti-gaafatamummaa bulchiinsaa kan qabaatu akkasumas ogeessa biraan ragaa inni dhiyeesse irra deebi'amme madalamuu kan danda'u waan ta'eef, ragaa amanamummaa fooyya'aa qabaatu akka ta'etti fudhatama. Kanaafuu, ragaan ogeessaa kaayyoo barbaachisummaa fi adeemsa dhiyeessa isaa madaaluun hojiirra ooluu kan qabu malee jecha ragummaa raga-baatuu amanamummaan isaa guutuu hin taaneen wal-bira qabamee kan madaalamuu fi kufaa ta'u miti jechuu dha.

---

¹³⁴ Abaa Alagaa vs. Alamaayyoo Asaffaa, MMWF/Dhaddacha Ijibbaataa, Jildii 17ffaa Lakk.G. 92141

8.2.4. Dhugummaa Ragaa Ogeessaa Sirna Kakuu Fi Gaaffileen Qulquelleessuu

Amanamummaa ragaa ogeessaa mirkaneessuun barbaachisaa qofa osoo hin taane, haala amanamummaan ragaa ogeessaa itti mirkanaa'aa deemuu qabu seerotni keenyaa fi qajeeltoon bu'uura seera ragaa ni akeeku. Ragaa-baatuun ogeessaa akkuma ragaa ijaa jecha ragummaa isaa kenuun dura kakuu raawwachuu kan danda'u ta'uu (s/d/f/y kwt 136(2) fi 142(2); s/d/f/h/h kwt 133(3)). Dhugummaan jecha ragummaa raga-baatuu ogeessaa, gaaffii qaxxaamuraan qulqulla'uun akka danda'u seerotni deemsaa falmii ni ajaju (s/d/f/y kwt 136(3), s/d/f/h/h kwt 133(3))

Ogeessi qaamaan dhiyaatee ykn barreeffamaan jecha ragummaa isaa kennuu qofa osoo hin taane jechi ragummaa isa jecha amanamaa ta'uusaa mirkanoeffachuutu irraa eegama; jechi ragummaa ogeessi mana murtiitti yookaan qaama aangoo abbaa seerummaa qabu kamiyyuu biratti kennu jecha sobaa yookaan dogoggorsiisaa taanaan yakkaan kan itti gaafatamu ta'a.¹³⁵ Sirni itti gaafatamummaa yakkaa seeraan diriire kan jiru ta'uun dhugummaan jecha ragummaa ogeessaa madaalamaa deemuu kan qabu ta'uu keewwata dabalataa akeeku akka ta'etti kan fudhatamuu dha.

Dhimma 21ffaa

Dhimmi kun dhaddacha ijibbaataa MMW Federaalaa jildii 12^{ffa}a lakk.G.14981 ta'een ilaalee murteessee dha. Dhimmichi M/M/Ol'aanaa Godinaa Shawaa Bahaatti kan eegalee dha. Dhimmicha keessatti iyyataan ammaa...waamamtuun qarshii namni obbo Muhammad Abrhaama jedhamu baankii keenya irraa liqeeffateef wabii taatee qabeenya ishee wabummaan qabsiiftee waan jirtuuf bu'uura dirqama seenteen akka naaf raawwatu kan jedhu yommu ta'u, waamamtuun ammaa wabii ta'uu ishee fi mallatteessuu ishee haalteetti. Kana booda manni murtiichaa ragaa bitaa fi mirgaa dhagahee itti fufuudhaan kutaan qorannoo fooransiikii Federaalaa qulqulleessee akka gabaasuuf ajajee, bu'aan isaas dhiyaateera. Bu'aan dhiyaate mallattoon kan waamamtuu akka hin taane agarsiisa. Manni murtiichaa murtii osoo hin kenniin dura ragaa namaa dhagahuun isaa adeemsa sirrii akka hin taane ibsee bu'uura sdfhh keewwata 207 tiin ragaa namaa dhagahamee turee kuffiisee bira darbuun bu'aa foreensiikii dhiyaate bu'uura godhachuun waamamtuun itti gaaftamummaa hin qabdu jedhe murteesseera. Iyyataan murtii kana komachuun M/M/Waliigala Oromiyaatti iyyatus kufaa jalaa taasiseera. Kanuma komachuun dhaddacha ijibbaataatiif kan dhiyaate yommuu ta'u, dhaddachi ijibbaataas "biyyi keenya tumaa seeraa ragaa dhimma kanaaf rogummaa qabu hin

¹³⁵ Seera yakkaa kwt 453(1), 410,

qabdu. Haata'u malee kan biyyoota biroo yommuu ilaallu ragaan ogeessaan kennname ragaa dhumaan(conclusive) miti, ragaan ogeessaa kun qorannoo saayinsii kan bu'uureeffate ta'us saayinsiin mataan isaayyuu kan amantaa guutuun irratti gatamu miti, gama birootiin manni murtii ol'aanaa ragaa namaa dhimmicha irratti dhiyaatan dhagahuun isaa sirrii ta'ee osoo jiruu, sababa tokko malee tumaa seeraa deemsaa rogummaa hin qabne keewwata 207 caqasee kufaa taasisuun isaa sirrii miti, manni murtichaa ragaan sun amanamummaa ykn fudhatamummaa kan hin qabne yoo ta'e haala kana osoo hin eerin duchumatti sababa ragaan ogeessaa dhiyaateef kufaa gochuun sirrii miti' jechuudhaan murtii manneen murtii jalaa diigee waamamtuun itti gaaftamummaa qabdi jedhee akka kaffaltuuf murteesseera.

- i. Jechi ragaa raga-baatuu idilee fi yaadni ogeessaa kan wal-faallesse yoo ta'e isakamtu fudhama argachuu qaba?
- ii. Dhimmaa armaan olii irratti dhaddachi ijibbaataa murtii Jildii 17 galmee lak 92141 ta'ee fi armaan olitti ibsame jiru irraatti kenne jiru waliin akkamitti ilaaltuu?

Maddoota Barreeffamichaa

I. Maddoota Bu'uuraa Moojulii kanaa;

- a. Moojulii Seera Ragaa, Jiddu-gala Leenjii Qaamolee Haqaa Federaalaatiin , Leenjii Hojii Duraatiif Fooyya'ee Qophaa'ee (Afaan Amaaraatiin),(Bara hin qabu)
- b. Angeessaa Itichaa fi Tafarrii Baqqalaa ,Gahee Qaamoleen Haqaa Oromiyaa Ragaa Sobaa To'achuu Keessatti Qaban;Seeraa fi Hojimaata, Moojuulii Leenjii Hojii Irraa ILQSO,2010
- c. Angeessaa Itichaa fi Habtaamu Bultii , Dhiyeessa, Dhagahaa fi Madaallii Ragaa: Seeraa fi Hojimaata, Moojuulii Leenjii Hojii Irraa ILQSO ,2011
- d. Habtaamu Bultii fi Sulxaan Abdoo, Adeemsa Waliin Qorannoo Yakkaa Gaggeessuu Keessatti Gahee A/Alangaa fi Qorataa poolisii ,Moojuulii Leenjii irraa ILQSO , 2006
- e. Gammachiis Dhugumaa Fi Dassaaleny Birhanuu, Rogummaa ,Fudhatamummaa Fi Madaallii Ragaa ,Mojuulii Leenjii Hojiraa ILQSO, 2005

II. Maddoota Moojuliwwaan armaan olii fi Moojuliin kun waliin fayyadaman

i. Seerotaa

- Heera Mootummaa RDFI, (Negaarit Gaazzexaa Federaalaa No.1/1995)
- Heera Mootummaa Naannoo Oromiyaa Fooyya'ee, *Magalaata Oromiyaa*,2001
- Seera Hariroo Hawaasaa Itoophiyaa (Proclamation no. 165 of 1960)
- Seera Yakkaa RDFI (Proclamatio,n No.414/2004)
- Ethiopia's Draft evidence rules(1967)
- Seera Adeemsa Falmii Hariroo Hawaasa (Decree no. 52 of 1965)
- Seera Adeemsa Falmii Yakkaa (Proclamation no.185 of 1961)
- Labsii Mirkaneessaa fi Galmeessa Sanadootaa Federaalaa, lakk. 922/2008,
- Wixinee seera deemsa falmii yakkaa fi seera ragaa Abbaa Alanagaa Waliigalaa Federaalaatiin qophaa'e (2009)

ii. Kitaabolee

- Justice Y.V. Chandrachud, The law of evidence ,wadhawa and company Nagpur ,21st Edition (2006)
- Kahsay Debsu and Andualem Eshetu, Law of Evidence (Teaching Material, Prepared under the Sponsorship of the Justice and Legal System Research Institute),
- Ethioipoian Civil procedure Rober Alen Sedler

- በርሃዱር ይነራል ታጠቀ ታደሰ የኢትዮጵያ ማስረጃ ነገ : እቅዴ አበበ ይኝናል፡ 1996 ዓ.ም
- ተለሆነ ተስማ: የኢትዮጵያ የወ-ሳ ነገ መስረጃ ሁኔታ፡ ለስተቀር አትም እቅዴ አበበ ይኝናል፡ መያዝና ማስከላል 1999 ዓ.ም
- Jules Epstein, the great engine that couldn't: science, mistaken identifications and the limits of cross-examination, Stetson Law Review, Vol. 36, (2007),
- John Ashcroft, Deborah J. Daniels and Sarah V. Hart, Eyewitness evidence: A trainer's Manual for Law Enforcement, U.S, Department of Justice office of Justice Programs,
- Barry S. Cooper, Hugues Herve' and John C. Yuilliee, Evaluating Truthfulness: Detecting Truth and Lies in Forensic Contexts, John Wiley and Sons, Ltd, (2009),
- Handbook of psychology of investigative Interviewing: current developments and Future Directions, Ed. Ray Bull, Tim Valentine and Tom Williamson, John Wiley and Sons, Ltd, (2009),
- Raymond Emson, Evidence, 4th ed., Replica Press pvt, Ltd (2008)
- Marise Cremona, Evidence, 4th edition, Raymod Emson (2006),
- Bryan A. Garner (chief editor), Black's Law Dictionary, 7th ed., (West Group), 1999;

iii. Joornaalota

- Tafrii Baqqalaa fi Angeessaa Itichaa Kenninsaa fi Barreessa Murtii Dhimmoota Hariiroo Hawaasaa Manneen Murtii Oromiyaa: Seeraa fi Hojimaata Joornaalii Seeraa Oromiyaa [Jiil.7, Lak 1,2010]
- Milkii Makuriyaa,Gita Mirkaneessa Ragaa Dhimma Yakkaa, Yaadrimeewwanii fi Xiinxala Dhimmaa,Joornaalii Seeraa Oromiyaa (Jiildii Lakk. 1,Lakk.1 2004)
- Abreha Mesele, The Standard in Admitting the Expert Evidence in Ethiopia,Mizan Law Review, Vol.11, No.1,2017
- Wise, Richard A. and Safer, Martin A., "A Method for Analyzing the Accuracy of Eyewitness Testimony in Criminal Cases" (2012). *Court Review: The Journal of the American Judges Association.* 387,
- R. v. Turner, [1974] QB 834 (England.), as cited in Gary Edmond, Simon Cole and et al. (2013). 'Admissibility Compared: The Reception of Incriminating Expert Evidence (Forensic Science) in Four Adversarial Jurisdictions'. University of Denver Criminal Law Review, Vol. 3, pp. 31-109
- Martin Oudin (Ph.D), Evidence in Civil Law-France, Institute for Local Goverance, (2015), fuula 29;

iv. Dhimmoota Murtii M/M/W/F/Dha/Ijj Muraasa

- MMWF Dhaddacha Ijibbaataa Jildii 9ffaa lakk.G. 44634
- M/M/W/F/Dha/Ijjldii Jildii 15ffaa lakk.G. 42706
- M/M/W/F/Dha/Ijjldii Jildii 17ffaa lakk.G. 25938
- M/M/W/F/Dha/Ijjldii 15ffaa Lakk.G. 89640
- M/M/W/F/Dha/Ijjldii 12ffaa, Lakk.G.59882
- MMWF/Dh/Iji/Jildii 14ffaa lakk.G.78398
- MMWF Dhaddacha Ijibbaataa Jildii 12^{ffaa} lakk.G.14981
- MMWF Dhaddacha Ijibbaataa jildii 17ffaa lakk.G.89676
- MMWF Dhaddacha Ijibbaataa Jildii 14ffaa lakk.G.78398
- MMWF Dhaddacha Ijibbaataa jildii 12^{ffaa} lakk.G.14981
- MMWF Dhaddacha Ijibbaataa Jildii 17 Lakk.G.92141
- MMWF Dhaddacha Ijibbaataa Jildii 14ffaa Lakk.G.77842
- MMWF Dhaddacha Ijibbaataa Jildii 9ffaa lakk. G.45984
- MMWF Dhaddacha Ijibbaataa Jildii 14ffaa lakk.G.78398
- MMWF Dhaddacha Ijibbaataa Jildii 9ffaa Lakk.G. 98583
- MMWF Dhaddacha Ijibbaataa Jildii 15ffaa Lakk.G. 89640
- A/Alangaa fi Addunyaa Kidaanuufaa (N-4), MMA Guutoo Giddaa, Lak. Gal.33790
- A/Alangaa fi Ahimmad Awwal, MMA Ciroo,Lak.Gal.33668
- A/Alangaa fi Gabayyoo Wiirtuu MM/Ol/ Go/Ho/Gu/Wallaggaa Lakk.G.12092
- A/Alangaa vs. Mulugeetaa H/Maariyaam N-2, MM/Ol/ Go/Sh/Bahaa L.G. 5112
- Huseen MuhammadfaaN- 4 fi Faaxumaa Husenfaa N-3,MM/O/Go/Jimma L.G. 40072
- Zabiibaa Mussaa fi Amaan Bariisoo, MM/ Ol/ Go/Adda Adaamaa Lakk.G 25546